

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ČESKÉHO JAZYKA A TEORIE KOMUNIKACE

**Jazykový obraz nohy / nohou
v češtině**

**The Linguistic Picture of the Leg / Legs
in Czech**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Veronika Čurdová
Mochovská 829/41, Čelákovice 250 88
veru.curdova@gmail.com

Praha 2011

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Chtěla bych velmi poděkovat všem, kteří mi pomáhali s výzkumem k mé diplomové práci a podporovali mě během jejího sepisování. Zvláštní dík patří doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D. nejen za cenné odborné připomínky, za pomoc s výběrem i sháněním literatury a pramenů, ale také za neutuchající optimismus, ochotu a porozumění.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 25. 7. 2011

Veronika Čurdová

Abstrakt

Diplomová práce je příspěvkem k výzkumu somatismů v českém jazyce a vychází z dosavadních teorií a metod tzv. kognitivně-kulturního přístupu k jazyku. V centru pozornosti je ta část skutečnosti, kterou příslušníci českého jazykového a kulturního společenství nazývají *noha / nohy*.

Nejprve bylo provedeno srovnání dvou terminologických perspektiv, z nichž je možné *nohu / nohy* nahlížet: perspektivy přirozené, tj. perspektivy běžného, naivního jazykového obrazu světa, a perspektivy vědecké, lékařské. Lékařská perspektiva tenduje k co nejpřesnější kategorizaci, analyzuje danou část těla až do nehlouběji uložených struktur. Naopak pro naivní perspektivu je relevantní jen povrch *nohy / nohou* a rozlišuje takové kategorie, které jsou významné pro člověka a jeho fungování ve světě.

V stěžejní kapitole se snažíme postihnout význam *nohy / nohou* a jejich / jejich částí prostřednictvím analýzy výkladů v českých výkladových slovnících, a dále interpretace původu pojmenování, slovotvorných derivátů či složenin, synonym, a především frazeologie. Na základě výzkumu těchto zdrojů byly zjištěny systémové konotace, které se podílejí na významových profilech pojmu. Pro *nohu / nohy* byly stanoveny čtyři významové profily: 1) „vzhled *nohy / nohou*“; 2) „*noha / noha* jako součást lidského těla“; 3) „*noha / nohy* jako prostředek pohybu (po cestě)“; 4) „*noha / nohy* jako prostředek ukotvení lidského těla v prostoru“. Profily jednotlivých částí *nohy / nohou* (*pata, špička, prsty a palec, kotník, lýtko, stehno, koleno*) jsou v podstatě analogické k profilům *nohy / nohou*, u kolene je navíc profil „*koleno / kolena* jako nástroj“.

Čtvrtá kapitola se zabývá shrnutím výsledků anketního výzkumu, který potvrzuje mnohé ze systémových konotací (pohyb, bolest, obouvání atd.), ale také obohacuje oblast významu *nohy / nohou* o konotace textové (např. *nohy* jako symbol ženské krásy spojený se sexualitou).

Pátá kapitola práce byla věnována analýze Erbenovy básně *Věštkyně*. Hlavním cílem bylo poukázat na význam konotací, významových profilů, představových schémat a konceptuálních metafor (pojících se s pojmenováními *noha / nohy*) při interpretaci kreativních textů.

Na základě výsledků celého výzkumu byla zformulována závěrečná kognitivní definice *nohy / nohou*.

Abstract

The thesis is a contribution to the study of designations of the human body in the Czech language and is based on contemporary theories and methods of cognitive and cultural approaches to language. It focuses on that part of reality which is called *noha / nohy* by members of Czech linguistic community.

First, two terminological perspectives from which the leg / legs can be seen were compared: the natural perspective of the linguistic picture of the world and the scientific medical perspective. The medical perspective tends to categorize parts of the body very precisely, it also analyses deep structures of the leg / legs. In contrast the natural perspectives only the surface of the leg / legs and distinguishes those categories which are significant for humans and their existence in the world.

In the main chapter we attempt to define the meaning of the Czech *noha / nohy* and of parts of the leg / legs by analysing definitions in Czech monolingual dictionaries, etymology of words, derived words and compounds, synonyms and especially phraseology. Based on the analysis of these sources we determined the systemic connotations and connected semantic profiles. We set down four semantic profiles: 1) appearance of leg / legs; 2) leg / legs as a part of the human body; 3) leg / legs as a means of movement (along the path); 4) leg / legs as a means of consolidation of the human body in space. The profiles of parts of the leg / legs (called in Czech *pata*, *špička*, *prsty* and *palec*, *kotník*, *lýtko*, *stehno*, *koleno*) are basically analogical to the profiles of leg / legs, only for the knee / knees we have a profile of the knee / knees as an instrument.

The fourth chapter summarises the results of the survey research which confirms many systemic connotations (movement, pain, foot wearing etc.) and enriches the field of meaning of the Czech *noha / nohy* with textual connotations (e.g. legs as a symbol of a women's beauty connected with sexuality).

The poem *Věštkyň* written by Karel Jaromír Erben was analysed in the fifth chapter of this thesis in order to show the importance of semantic connotations, semantic profiles, image schemas and conceptual metaphors (all concerned with the designations *noha / nohy*) for the interpretation of creative texts.

The results of the entire research were summarized in the final cognitive definition of the Czech *noha / nohy*.

Klíčová slova

český jazyk, kognitivní lingvistika, antropologicky a kulturně orientovaná lingvistika, jazykový obraz světa, kategorizace, experientialismus, antropocentrismus, význam, významové profily, systémové a textové konotace, slovní zásoba, frazeologie, části lidského těla, noha / nohy

Key words

Czech language, cognitive linguistics, anthropologically and culturally based linguistics, the linguistic picture of the world, categorization, experientialism, anthropocentrism, semantics, semantic profiles, systemic and textual connotations, vocabulary, phraseology, parts of the human body, leg / legs

OBSAH

ÚVOD	10
1. TEORETICKÁ ČÁST	12
1.1 Kognitivní lingvistika	12
1.2 Kognitivně-kulturní přístup k jazyku, kognitivní etnolingvistika	13
1.3 Experiencialismus	14
1.4 Představová schémata	15
1.5 Metafora	16
1.6 Jazykový obraz světa	18
1.7 Kategorizace	21
1.8 Pojímání významu	22
1.8.1 Strukturní pojetí významu	22
1.8.2 Kognitivně-kulturní pojetí významu	23
1.8.3 Významové profily	25
2. NOHA / NOHY Z DVOJÍ PERSPEKTIVY	27
2.1 Perspektiva lékařská	27
2.1.1 Současné české anatomické názvosloví	27
2.1.2 Staročeská pojmenování a jejich původ	32
2.1.3 Výsledná množina anatomických termínů (množina A)	35
2.2 Perspektiva naivního obrazu světa	37
2.2.1 Výběr množiny pojmenování (množina B)	38
2.3 Konfrontace perspektiv	43
2.4 Další kategorizace	44
2.4.1 Taneční teorie	44
2.4.2 Krejčovství	45

2.4.3	Tělocvičná terminologie	46
2.4.4	Reflexní terapie	46
3.	JAZYKOVÝ OBRAZ NOHY / NOHOU A JEJÍCH / JEJICH ČÁSTÍ V ČEŠTINĚ	48
3.1	Noha / nohy	48
3.1.1	Slovníkové definice	48
3.1.2	Systémové konotace	54
3.1.2.1	Původ pojmenování	54
3.1.2.2	Slovotvorné deriváty od slova noha	56
3.1.2.3	Významové profily nohy / nohou (frazologický materiál)	59
3.1.3	Synonyma	79
3.2	Části nohy / nohou	82
3.2.1	Pata / paty	82
3.2.1.1	Definice ve výkladových slovnících	82
3.2.1.2	Systémové konotace	88
3.2.2	Špička / špičky	96
3.2.2.1	Definice ve výkladových slovnících	96
3.2.2.2	Systémové konotace	98
3.2.3	Prsty a palec	99
3.2.3.1	Definice ve výkladových slovnících	100
3.2.3.2	Systémové konotace	102
3.2.4	Kotník / kotníky	104
3.2.4.1	Definice ve výkladových slovnících	104
3.2.4.2	Systémové konotace	105
3.2.5	Lýtka / lýtka	107
3.2.5.1	Definice ve výkladových slovnících	107
3.2.5.2	Systémové konotace	107

3.2.6	Stehno / stehna	109
3.2.6.1.	Definice ve výkladových slovnících	109
3.2.6.2	Systémové konotace	110
3.2.7	Koleno / kolena	111
3.2.7.1.	Definice ve výkladových slovnících	111
3.2.7.2	Systémové konotace	112
4.	EMPIRICKÝ VÝZKUM – ANKETA	118
4.1	Noha	121
4.2	Nohy	123
4.3	Shrnutí	125
5.	NÁSTIN PŘÍPADOVÉ STUDIE – KAREL JAROMÍR ERBEN: VĚŠTKYNĚ	128
ZÁVĚR	132
	Kognitivní definice	136
LITERATURA	139
	Odborná literatura	139
	A) Citovaná literatura	139
	B) Další prostudovaná literatura	143
	Slovníková literatura, prameny a elektronické zdroje	145
SEZNAM ZKRATEK	149
PŘÍLOHA	150

ÚVOD

*„Zvaž stezku noh svých, a všechny cesty tvé at' jsou spraveny.
Neuchyluj se napravo ani nalevo, odvrát' nohu svou od zlého.“*

(Bible kralická; Příslovi 4,26–27)

Citát, kterým uvádíme naši diplomovou práci, bezpochyby všichni z českých mluvčích shodně chápou jako poučení, jak vést život. Jak je to ale možné, když dané verše hovoří jen o putování pěšky po rovných a pevných cestách? Není překvapením, že se jedná o obrazné vyjádření, řečeno termínem kognitivní lingvistiky: citát využívá tzv. konceptuální metaforu, jejíž podstata je široce sdílená. Nohy a pohyb pomocí nohou po cestě tvoří zdrojovou oblast pro konceptualizaci lidského života.

Právě noha / nohy¹ se stávají středobodem naší analýzy českého jazykového materiálu. V souladu s teorií **experientialismem** jsou nohy (a také jejich části) nahlíženy jako důležitá součást lidského těla, jejímž prostřednictvím se člověk dostává do specifických způsobů interakce se světem. Oblast týkající se této části těla tak může být základem četných **představových schémat** a **konceptuálních metafor**, jak dokládá i výše uvedený citát.

Nejhlavnějším teoretickým východiskem naší práce však je koncept tzv. **jazykového obrazu světa**. Jak český jazyk odráží naši interpretaci části těla, které říkáme *noha / nohy*? Jakou roli hrají nohy v našem antropocentrickém vnímání světa? Co vše nám může vytanout na mysli, řekneme-li *noha* nebo *nohy*? Vyústěním výzkumu je celkové postizení významu nohy / nohou v českém jazyce, tj. kognitivní definice.

První kapitola práce je věnována nástinu již zmiňovaných teorií a metod tzv. kognitivně-kulturního přístupu k jazyku.

¹ V celé práci bude jednotně užíváno následující grafické rozlišení: označovaný jev, denotát bude uváděn nezvýrazněným písmem; pojem, který se k denotátu vztahuje, zvýrazňujeme kapitálkami; související lexém, slovo kurzívou. Zároveň bude uváděn jako singulárový, tak plurálový výraz (např. noha / nohy), neboť daná část těla figuruje v jazykovém materiálu jak samostatně, tak párově, a to s určitou diferencí (více v kapitole 3).

Druhá kapitola předkládá porovnání dvou terminologických perspektiv, z nichž je pojem NOHA / NOHY možno nahlížet: perspektivy naivního obrazu světa a perspektivy vědeckého diskursu, konkrétně lékařské anatomické terminologie (v závěru kapitoly jsou připojeny i sondy do některých dalších terminologických soustav, např. do terminologie taneční). Jedním z hlavních témat této kapitoly je tázání, jak tato odlišná hlediska nohu / nohy kategorizují, jaké části rozlišují, jaké vnímají jako významné, jaké přehlížejí apod.

Stěžejní část diplomové práce tvoří kapitola třetí, zabývající se právě pojmenováním *noha / nohy* a pojmenováními jejich / jejich částí. Kapitoly mají vždy stejnou strukturu, nejprve je věnována pozornost denotativní složce významu, tedy výzkumu definic jednotlivých pojmů ve výkladových slovnících. Následuje materiálová analýza pokoušející se zachytit systémové konotace pojmů. Analyzována je etymologie, slovtvorné deriváty či kompozita a frazeologie. Na základě výsledků rozboru jsou interpretovány tzv. významové profily a subprofily.

Čtvrtou kapitolu tvoří empirický výzkum konotací spojených s pojmem NOHA / NOHY. Tento výzkum byl prováděn formou ankety a jeho cílem bylo poukázat na fakt, že ve vědomí členů jazykového společenství jsou uloženy nejen konotace systémové, ale také konotace textové, tj. jazykově nekonvencionalizované, dané většinou novodobým kulturním vývojem.

Pátá kapitola představuje nástin případové studie, v níž jsou poznatky stanovené v kapitole 3 využity jako možnost, jak uchopit smysl uměleckého textu. Na několika citacích z Erbenovy básně *Věštkyňe* ukazujeme uplatnění významových profilů a subprofilů, představových schémat a metafor, které s nohou / nohama souvisejí.

V závěru je kromě celkového shrnutí předložena také formulace možné kognitivní definice nohy / nohou zohledňující všechny z konotací, které byly zjištěny během analýzy jazykového materiálu i během anketního výzkumu.

1. TEORETICKÁ ČÁST

Stěžejní částí diplomové práce vychází z dosavadních poznatků, metod a teorií z oblasti kognitivní lingvistiky, proto bude teoretická část práce věnována právě jejich stručnému představení.

1.1 Kognitivní lingvistika

Název této disciplíny se jeví na první pohled jako jednoznačný, vystihující svou formou (lat. *cognosco* „poznávat“) hlavní východiska dané disciplíny, tj. orientaci na poznávací rozměr jazyka, na vztah jazyka a lidské mysli.² Avšak chápání kognitivní lingvistiky zcela jednoznačné a jednotné nebývá. Můžeme se setkat s třemi podobami kognitivní lingvistiky:³

- a) První z podob kognitivní lingvistiky se zabývá tématy, která jsou klíčová také v psycholingvistice a neurolingvistice (produkce a recepce řeči, osvojování řeči a další), v takovém případě se jedná o **mezioborovou subdisciplínu**. Takto pojímá kognitivní lingvistiku například práce Moniky Schwarzové: „Kognitivní lingvistika tak není zaměřena ani fyzikalisticky, ani striktně funkcionalisticky, nýbrž integruje určité aspekty obou těchto perspektiv, aby tak postihla neuropsychologickou realitu jazyka“ (Schwarzová, 2009, s. 33).
- b) Ve druhém případě je kognitivní lingvistika pojímána jako **jedna z kognitivních věd**, respektive jako součást kognitivní vědy, pokud autoři volí spíše tento singulárový název. Kromě kognitivní lingvistiky je do toho rámce řazeno ještě pět dalších disciplín: „Kognitivní věda je interdisciplinární aktivitou zabývající se myšlením a inteligencí a zahrnující filozofii, psychologii, umělou inteligenci, neurovědy, lingvistiku a antropologii“ (Thagard, 2001, s. 11).

² Toto zaměření reflektují obecné definice kognitivní lingvistiky, např.: „Jako kognitivní lingvistika bývají označovány přístupy a směry, jejichž společným východiskem je předpoklad, že jazyk není nějakou izolovanou schopností člověka či samostatným modulem, ale že je úzce spjat s ostatními lidskými kognitivními schopnostmi (Saicová Římalová, 2010, s. 10).

³ Členění přejímáme ze studie Ireny Vaňkové (2009, str. 245).

- c) Kognitivní lingvistika může ale také představovat jeden z **přístupů k jazyku**, přístup, který je „komplementární ve vztahu k přístupu strukturnímu a komunikačnímu“ (Vaňková, 2009, s. 245). Strukturní, respektive strukturně-funkční přístup nahlíží jazyk jako systém s určitou strukturou, jako systém hierarchicky uspořádaných rovin a zabývá se jeho syntaktickou dimenzí (dle Morrisovy teorie znaku), tj. vzájemnými vztahy mezi jednotlivými znaky, mezi rovinami jazyka, a jeho funkčně-strukturní varianta přihlíží také k funkcím jednotlivých složek jazykového systému. Komunikační přístup pojímá jazyk jako nástroj komunikace a klade důraz na jeho pragmatickou dimenzi, tedy na vztah jazykových znaků a účastníků komunikace, komunikační situace apod. (srov. např. Vaňková, 2005, s. 610). Přístup kognitivní zohledňuje poslední z dimenzí jazyka, dimenzi sémantickou, která je tvořena vztahy mezi znaky a označovanými skutečnostmi, respektive mezi znaky a obrazy skutečností, mezi znaky a pojmy.

Třetí z jmenovaných podob kognitivní lingvistiky je východiskem naší diplomové práce. V centru pozornosti bude vztah pojmenování *noha* k danému denotátu a způsob, jakým se tento vztah odráží ve významu. Co všechno můžeme mít na mysli, když slovo *noha* užíváme (když užíváme jakékoliv z pojmenování částí nohy)?⁴ Na tuto otázku se budeme snažit odpovědět na základě teorií, pojmů a metod, které byly v rámci kognitivního přístupu k jazyku vybudovány.

1.2 Kognitivně-kulturní přístup k jazyku, kognitivní etnolingvistika

Jak už bylo řečeno, z výše jmenovaných možností, jak chápat kognitivní lingvistiku, se naše práce hlásí k pojetí třetímu. V pojímání významu zohledňuje vztah „slova a věci“, který je určen biologickou podstatou člověka i jeho zakotvením v kulturním společenství.

⁴ Parafrázujeme definici významu Anny Wierzbické: „co si lidé myslí, mají na mysli, když dané slovo užívají“. Tokarským tato definice modifikována jako „co lidé mohou mít na mysli, když dané slovo užívají“ (Tokarski, 2007, s. 14).

Biologická danost člověka je společná všem jazykovým kolektivům, odráží se v sémantické struktuře jednotlivých jazyků. Oblastí těchto společných jevů (ale nejen jich) zohledňuje zejména tzv. čistě **kognitivní směr** kognitivní lingvistiky. V ohnisku jeho teorií stojí pojmy *experientialismus*, *představová schémata*, *metafory* či *kategorizace*.

Druhý ze směrů poukazuje na kulturní ukotvenost (opět nutno říci, že nepřehlídí ani biologickou danost člověka), na to, co je pro danou kulturu, dané jazykové společenství specifické, čím nás a naše pojmové struktury odlišil mateřský jazyk od mluvčích ostatních jazyků. Tento druhý směr bývá nazýván **kulturním**, případně etnolingvistickým a jeho nejhlavnějším termínem je *jazykový obraz světa*.

Oba tyto rozměry, v nichž lze nahlížet lidskou existenci, nelze ostře oddělit, oba souvisejí s řečí a podílejí se na celkovém významu. Jazykové jevy poukazují ke skutečnosti, „tak jak ji vnímají a pojmově utvářejí lidé: lidé jako velmi zvláštní biologický druh se specificky utvářenou nervovou soustavou – a myslí – a rovněž jako příslušníci určitého kulturního společenství“ (Vaňková 2005, s. 610). Syntéza obou směrů kognitivní lingvistiky může být nazývána **kognitivně-kulturním přístupem** (Vaňková, 2007, s. 45–51), případně **kognitivní etnolingvistikou**⁵ (Bartmiński – Zinken, 2010; Vaňková, 2010, s. 245–249). Naše práce vychází právě z tohoto přístupu a užívá výše uvedených názvů.

1.3 Experientialismus

Naším východiskem je sice přístup kognitivně-kulturní, ale oba z dílčích směrů (tj. čistě kognitivní a kulturní přístup) do něj přispěly vlastními, odděleně vytvořenými, ale často úzce souvisejícími pojmy.

První ze směrů vyvstal z kontextu americké lingvistiky a jeho základní termíny vycházejí zejména z prací Johna Lakoffa a Marka Johnsona. Filozofickým východiskem je tzv. **experientialismus** neboli **zkušenostní realismus** (Lakoff – Johnson, 2002, s. 244n). Tento pojem označuje vědecký přístup k světu a člověku, který je založen na předpokladu,

⁵ Současné chápání pojmu etnolingvistika objasňuje ve svých studiích Jerzy Bartmiński: „Snahou etnolingvistiky je popsat jazyk nejen jako nástroj společenské komunikace, ale také jako součást kultury. Jde o součást zvláštní: nejenže koncentruje podstatné vlastnosti kultury jako celku, nejenže v sobě zahrnuje inventář jejích zdrojů, ale odhaluje též způsoby konceptualizace a kategorizace věcí vžité v dané kultuře, systémy hodnot, jež se v ní uplatňují, i možných hledisek a společensky zakotvených postojů ke světu“ (Bartmiński, 2007, s. 300).

že lidské poznávání a porozumění světu je modifikováno jeho lidskou podstatou, jeho tělesností. Také „veškeré myšlení vyrůstá ze závislosti na těle“ (Lakoff, 2006, s. 14) a stejně podmíněn je i jazyk a význam.

1.4 Představová schémata

Tělesnou zkušeností, ukotvením v prostoru je formován celý náš konceptuální systém, na základě interakce se světem si vybudováváme určitá **představová / konceptuální schémata** (angl. *image schemas*), tj. mentální vzorce, které vycházejí z prožitku pohybu těla v prostoru a skrze prostor, ze zkušenosti s manipulací s objekty a z percepce (Johnson, 1987, s. 29). Tyto vzorce se pak uplatňují v abstraktním myšlení a je možné je vysledovat na základě jazyka.

Mark Johnson ve své knize *The Body in the Mind* (1987) stanovil 27 základních typů představových schémat (s. 126). Přestože byl tento repertoár později ještě upravován a doplňován, obsahoval již ve své původní verzi několik nejdůležitějších a prokazatelně platných schémat, jejichž uplatňování je možné sledovat i při výzkumu jazykových jevů týkajících se lidských nohou.

- 1) Schéma **NÁDOBA** (*container*) je založeno na faktu, že své vlastní tělo vnímáme jako nádobu, jako v prostoru ohraničenou a naplnitelnou schránku. Nohy jsou součástí těla a stejně jako tělo mohou být chápány jako nádoba (podobně je tomu u hlavy či srdce). Představu nohou jako nádoby dokládá například frazém *mít v nohách dvacet kilometrů* (viz ústřední část práce).
- 2) Dále jmenujme schéma **CESTY** (*path*), u Lakoffa (2006, s. 269) nazýváno jako schéma **ZDROJ – CESTA – CÍL** (*source – path – goal*), které vzniklo na základě zkušenosti člověka s pohybem skrze prostor. Za základní vlastnosti tohoto schématu je považováno složení z jednotlivých bodů, jimiž je možné postupně procházet od zdroje k cíli, dále časové vnímání posloupnosti tohoto pohybu a jeho ukotvení na určité dráze, která má formu povrchu (Johnson, 1987, s. 114). Toto schéma se uplatňuje hojně v jazykovém materiálu, který se týká nohou, neboť nohy jsou nejzákladnějším prostředkem pohybu člověka. V naší práci bude

zmíněna také úloha bodů, tj. hranic, které jsou „překračovány“ (např. *je jednou nohou v hrobě*), či úloha povrchu dráhy (např. *přejít suchou nohou*).

- 3) Své tělo můžeme vnímat také v opozici **CENTRUM – PERIFERIE**, členit jej na centrální, tedy důležitější části a části okrajové, periferní, méně podstatné. „Centra se považují za důležitější než periferie ve dvou aspektech: Poranění centrálních částí jsou vážnější (tj. nenapravitelná a často smrtelná) než poranění periferních částí. Centrum definuje také identitu individua jinak než periferie. [...] Člověk, který si ostříhá vlasy nebo který přijde o prst, je stále tímž člověkem“ (Lakoff, 2006, s. 268). Právě nohy či prsty u nohou jsou v českém jazykovém obraze světa ukazovány jako periferní, např. *ani nohou bych tam nevškročil*. Opozice **CENTRUM – PERIFERIE**, která je dána naší tělesností a chápáním této tělesnosti, se přenáší do abstraktních rovin.
- 4) S výše uvedeným schématem souvisí také pojmání vlastního těla jako celku složeného z částí. Tento jev je základem konceptuálního schématu **ČÁST – CELEK**. S tímto schématem se setkáváme v souvislosti s vydělením nohou jako části těla, v chápání kolene jako části nohy apod.

1.5 Metafora

Představová schémata slouží jako model pro konceptualizaci čtených abstraktních jevů, dochází k přenosu „mapování“ z oblasti zdrojové (*source domain*) do oblasti cílové (*target domain*). „Konceptualizujeme fyzické jevy na základě jevů fyzických, [...] konceptualizujeme to, co je méně jasně vyhraněno, na základě toho, co je vyhraněno jasněji“ (Lakoff – Johnson, 2002, s. 77). Proces přenosu je nazýván mapováním (mapping) a je základním principem tzv. **konceptuální metafor**. Již z tohoto nástinu lakoffsko-johnsonovské teorie je zřejmé, že metafora není pojmána tradičně jako jazykové ozvláštnění, nýbrž jako základní kognitivní prostředek. „Náš obyčejný pojmový systém, v jehož rámci jednak myslíme, jednak i jednáme, má v podstatě metaforickou povahu“ (Lakoff – Johnson, 2002, s. 15).

Lakoff a Johnson rozlišili tři základní typy metafor: metaforu strukturální, orientační a ontologickou. V následujícím výčtu uvedeme nejdůležitější rysy každého z typů a zároveň poukážeme na konkrétní souvztažnosti s naším tématem.

- 1) **Strukturní metafora** je vystavěna na již zmiňovaném principu mapování, struktura zdrojové oblasti a četné aspekty této struktury jsou přeneseny do oblasti cílové. Příkladem může být metafora je ŽIVOT JE CESTA. Chápeme-li cestu jako pohyb konaný chůzí po určité trajektorii složené z úseků, můžeme naše skutečné tělesné zkušenosti s tímto procesem promítat do oblasti cílové, kterou je abstraktní pojem ŽIVOT a vytvářet jazykové obraty jako: *projít si v životě mnohým, svatba byla závažným krokem, být jednou nohou v kriminále, být jednou nohou v hrobě*.
- 2) **Orientační metafora** uspořádává ne jeden pojem, ale více pojmů vůči sobě navzájem, a to na základě opozic, které vycházejí z přirozené orientace lidského těla v prostoru. Mezi takové opozice patří například „nahore – dole“, „vpředu – vzadu“, „uvnitř – vně“, „blízko – daleko“. Ve spojitosti s nohama je nejvýraznější fungování opozice „nahore – dole“. Umístění nohou dole jim dává statut něčeho horšího, neboť v češtině podobně jako v jiných jazycích platí, že lokalizace nahore je chápána pozitivně, dole negativně. Princip této opozice zakládá metaforu mít autoritu a sílu je nahore, a naopak být podroben autoritě nebo síle je dole (Lakoff – Johnson, 2002, s. 28). Dokladem jsou například frazémy *padnout někomu k nohám, líbat někomu nohy, vrhnout se někomu k nohám, být vzhůru nohama* apod. (viz kapitolu 3).
- 3) **Ontologická metafora** vychází z tělesné zkušenosti s hmotnými objekty a látkami, smyslově vnímatelnými konkréty. Typickým projevem ontologické metafory je konceptualizace psychických jevů jako materií, např. *pevné přesvědčení, těžké provinění, hluboké zamyšlení*. V naší práci je možné za projevy ontologické metafory považovat nejen konceptualizaci duševních jevů prostřednictvím tělesných projevů: *podlomily se mu nohy, přešlapovat z nohy na nohu*, ale také chápání nohou jako neživého předmětu: *nohy jako z olova, vzal nohy na ramena, stát na hliněných nohou*.

Za zvláštní případ ontologické metafory považují Lakoff a Johnson **personifikaci**, místo nějaké materie nebo látky se však abstraktní jev připodobňuje k živé bytosti. V naší práci se vzdáleně personifikaci přibližuje pojmání nohou jako živé bytosti, např. *poradit se s nohama, dát nohám vědět*, obojí s významem „utéct“.

Nejen metafora, ale také **metonymie** je součástí našeho konceptuálního systému. Celé „myšlení je imaginativní, pojmy, které nejsou ukotveny ve skutečnosti, jsou zastoupeny metaforami, metonymiemi a mentální obrazností“ (Lakoff, 2006, s. 14). V stěžejní části naší práce budeme užívat termínu metonymie zejména v souvislosti se vznikem sekundárních významů, např. pata „část punčochy, boty ap., která se navléká na patu“. Jazykové doklady však potvrzují i uplatnění metonymie, respektive jejího synekdochického podtypu, v případě frazeologie: *nebyla / nepřišla / nepáchla / nestanula / nezůstala tam ani (lidská / živá) noha*, celek, tj. člověk, je zde zastoupen svou částí, tedy nohou. Stejný princip je možné pozorovat také v zmiňování nohy (části člověka) při popisu pohybu člověka: *kam ho nohy vedly* apod.

1.6 Jazykový obraz světa

Každý jazyk lze chápat jako originální interpretaci světa, tato interpretace se v jazyce odráží a je zahrnována pod pojem jazykový obraz světa, který se začal užívat také jako označení celého lingvistického směru.

Existují četné definice pojmu jazykový obraz světa a každá zdůrazňuje jiné aspekty tohoto pojmu. Dochází k neustálému zpřesňování jeho chápání na základě nových zkoumání (podrobněji např. Grzegorzczkova, 2010, s. 276). Polští lingvisté Grzegorzczkova a Bartmiński, se shodují v chápání jazykového obrazu světa jako interpretace skutečnosti. Podle Grzegorzczkové je „jazykový obraz světa pojmová struktura, specifický pro každý jazyk, za pomoci které lidé mluvící daným jazykem pojmají (klasifikují, interpretují) svět“ (1999, s. 45). Novější z definic téže autorky dodává ještě informaci o jevech, v nichž se jazykový obraz uplatňuje: „[Jazykový obraz světa je] způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace), který lze vyčíst z faktů jazyka (tj. z jeho vlastností flektivních a derivačních, z frazémů, synonymických řad) svědčících o osobité kategorizaci světa a také z konotací a stereotypů spjatých s nazývanými objekty“ (Grzegorzczkova, 2001, s. 164, citováno dle Vaňkové, 2007, s. 60). Bartmiński ve svých

pracích nabízí podobné pojetí jazykového obrazu světa, považuje jej za „interpretaci skutečnosti obsaženou v jazyce [...], za soubor soudů o světě. Mohou to být soudy uložené v samotném jazyce, v jeho gramatických konstrukcích, ve slovní zásobě, ustálených textech (např. příslovích), nebo skrze jazykové formy a texty implikované“ (Bartmiński, 2009, s. 76–77).

Hlavním principem jazykového obrazu světa je **antropocentrismus**. Jak bylo řečeno výše v souvislosti s výkladem pojmu *experientialismus*, svět zakoušíme skrze naše tělo. Stojí-li v centru tělo, je možné užít označení používané některými polskými lingvisty, označení *bodycentrismus*.⁶ Svět vnímáme ve všech ohledech ze perspektivy člověka, perspektivy antropocentrické. Měřítkem lidské interpretace světa uložené v jazyce je logicky opět člověk; vše, co poznáváme, vztahujeme k sobě, hodnotíme dle lidských parametrů. „Jestliže jazyk vytvořili lidé a slouží lidem, není nic zvláštního na tom, že představuje svět viděný lidskýma očima, orientovaný na člověka, svět, ve kterém je nejdůležitější protiklad *ludzie – neludzie (lidé – ne-lidé)*“ (Pajdzińska, 2007, s. 27–28). Ve významech lexikálních jednotek se odráží, jak věci kolem sebe vztahujeme k sobě samým a ke svým lidským schopnostem a potřebám: *slyšitelný* „takový, který člověk slyší“, *jedlý* „takový, který může člověk jíst“ apod. Četná sekundární pojmenování jsou motivována podobností s lidským tělem: *pata sloupu, koleno okapní roury, nohy stolu*. Tělo se stává měřítkem pro různé veličiny, např. pro hloubku vody: *po kotníky, po kolena, do pasu*; pro délku: *stopa, krok*; pro počet: *spočítal by je na prstech jedné ruky*.

S antropocentrismem úzce souvisí další z principů, na nichž je vystavěn jazykový obraz světa, a to princip založený na **opozici „vlastní – cizí“**. Lidské je pro nás tím „vlastním“, a tedy většinou tím pozitivním, „cizí“, nelidské hodnotíme záporně. Dokladem mohou být například pejorativní označení částí lidského těla, kdy je negativita dána tím, že pojmenování jsou primárně určena pro označování částí těla zvířat: *huba, rypák, kopyta, pazoury*.

V rámci výkladu o projevech antropocentrismu a opozici „vlastní – cizí“ jsme několikrát zmínili souvislost s tím, co člověk chápe jako negativní či pozitivní. Je tedy zřejmé, že jazykový obraz světa má také **hodnotící charakter**, nemůžeme při interpretaci

⁶ Pojem *bodycentrismus* pochází od Anny Wierzbické a např. Jolanta Maćkiewicz jej ve svém článku definuje v souladu s Wierzbickou jako: „Určitou perspektivu pro popis a interpretaci skutečnosti, perspektivu, v níž je hlavním hlediskem lidské tělo“ (2008, s. 214).

světa být zcela nestranní, vždy nějakým způsobem promítáme do jazyka vlastní názory a soudy. Jazykový obraz je prostoupen také četnými praktickými zkušenostmi člověka se světem, smyslovými prožitky, tedy je orientován na „přirozený svět“, je jakýmsi „naivním“ pohledem na něj.

Je však nutné si uvědomit, že výše jmenované rysy (především rysy hodnocení a „naivita“ pohledu na svět) jsou platné primárně pro nejtypičtější podobu jazykového obrazu světa, která je manifestována v běžném jazyce, jazyce běžné každodenní komunikace. Jazykový obraz je totiž **heterogenní**, jsou v něm zahrnuty různé stylové a komunikační vrstvy. Protipólem vrstvy centrální, která se týká běžného jazyka a každodenní komunikace, je například vrstva odborného (vědeckého, objektivizovaného) vyjadřování. Jazykový obraz nohy / nohou v češtině je tvořen také z takovýchto vrstev a jejich porovnání je předmětem druhé kapitoly naší práce.

Jazykový obraz světa je charakteristický také svou **výběrovostí**, některé jevy skutečnosti zohledňuje, některým věnuje větší míru pozornosti, některým menší a jiné zcela opomíjí. Výběrovost zakládá celý způsob kategorizace, která se liší mezi jazyky (čes. *prst* oproti angl. *finger* a *toe*), ale mnohdy i mezi jednotlivými vrstvami jednoho jazyka (podrobněji v následující podkapitole).

Dalšími vlastnostmi jazykového obrazu světa jsou **vývojová dynamičnost** (proměnlivost s vývojem společnosti),⁷ **integrálnost** a **kontextuálnost** (průniky naivní a vědecké reflexe skutečnosti) či **transcendentnost** (jazyk je schopen sebereflexe).⁸

⁷ Vývojovou dynamičnost vystihuje ve své studii Jerzy Bartmiński: „Jazyk a jeho sémantika fungují na pozadí společensky ustáleného vědomí o světě, obojí na sebe vzájemně dynamicky působí. Jazyk všemi možnými způsoby vstřebává prvky tohoto vědomí o světě, které shromáždili vynikající jednotlivci, skupiny lidí a celé dané společenství, jež neustále rozšiřuje svou zásobu informací. Jazyk z této zásoby jistě prvky vybírá, přetváří, stabilizuje a ve výsledku nakonec dochází k jejich *ukotvení v jazyce, ujazykovění*“ (2007, s. 308).

⁸ Tyto atributy jmenuje ve své práci J. Kajfosz (2001, 44n). Podrobnější výklad těchto vlastností například v knize *Co na srdci, to na jazyku* (Vaňková a kol., 2005, s. 52–56).

1.7 Kategorizace

Pestrost světa si člověk v procesu poznávání zjednodušuje v mezích své perspektivy, uspořádává věci na základě různých kritérií do kategorií, tj. kategorizuje.

Klasické pojetí kategorie, pocházející od Aristotela, předpokládá, že kategorie je jakousi „nádobou“ s ostrými hranicemi, do níž daný člen buď patří, či nepatří, je nositelem určitých vlastností, nebo ne. V kategorii je pak obsažena množina jen takových členů, které mají stejný soubor vlastností.

Aristotelovo pojetí kategorie je ukázkou tzv. **klasické** či **logické kategorizace**, která je užívána dodnes například v četných vědeckých disciplínách. Cílem takové kategorizace je co nejvěrněji zobrazit skutečnost, postihnout obligatorní vlastnosti jevů. Protipólem je **kategorizace přirozená**, která se uplatňuje během našich běžných poznávacích procesů a která je základem jazykového obrazu světa v jeho primární variantě, variantě odrážející se v běžném jazyce (srov. Maćkiewicz, 1999; Piekarczyk, 2007). Přirozená kategorie jsou strukturovány na základě vztahu k centrálnímu členu, tzv. **prototypu**.⁹ Prototyp představuje nejrepresentativnější exemplář kategorie a ostatní členy vykazují vlastnosti, které se vlastnostem prototypu do určité míry podobají. Nejpodobnější z členů stojí v centru třídy, nejméně podobné na její periferii (podrobněji viz např. Vaňková a kol., 2005, s. 82–88).¹⁰ Přirozená kategorie nemá ostré hranice a spíše než objektivním postizením skutečnosti je subjektivní interpretací světa.

Kategorizace vědecká a kategorizace přirozená tvoří v podstatě dvě možné perspektivy, z nichž lze nahlížet určitý jev skutečnosti. Ve druhé kapitole naší práce budeme porovnávat, jak toto dvojí možné hledisko formuje nazírání na lidské nohy, zda pojem stojící za výrazem *noha* je v obou perspektivách týž (viz kapitolu 2).

⁹ Teorii prototypů vyvinula v 70. letech 20. století na základě svých psychologických výzkumů Eleanor Roschová (více např. v Lakoff, 2006, 51n).

¹⁰ S termínem prototyp úzce souvisí také termín stereotyp. Polský lingvista Jerzy Bartmiński jej chápe jako „zobrazení předmětu, zformované v jistém společném zkušenostním rámci a vymezující, čím předmět je, jak vypadá, jak s ním člověk nakládá; toto vymezení je ustálené v jazyce a patří do společného vědomí o světě“ (citováno dle Vaňková a kol., 2005, s. 85).

1.8 Pojímání významu

Kognitivně-kulturní přístup je přístupem k jazyku jako celku, uplatňuje se tedy nejen na úrovni slovní zásoby, ale například také na úrovni gramatiky. Avšak v naší práci je v centru pozornosti především slovní zásoba a kognitivně-kulturní přístup k jazyku využíváme především k uchopení významu. V dosavadním výkladu jsme již jmenovali několik zásadních konceptů a jejich termíny, které budeme využívat ve výzkumu jazykového materiálu týkajícího se nohy / nohou a jejich / jejich částí. Uvedme však ještě několik zásadních teorií a metod postihování významu v kognitivně-kulturním bádání, z nichž budeme v naší práci vycházet.

1.8.1 Strukturní pojetí významu

Význam bývá často definován pomocí tzv. klasické, aristotelovské definice. Rozlišuje se tzv. *genus proximus* čili bezprostředně nejbližší třída předmětů, do níž patří i definovaný jev; tento jev se pomocí zpřesňujících rysů (*differentia specifica*) odlišuje od ostatních členů třídy. Tento princip využívají při definování významu také strukturalisté. Význam považují za soubor významových jednotek – sémů, během tzv. sémické / komponentové analýzy je nejprve stanoven generický / identifikační sém, který je společný všem jednotkám skupiny, dále pak sémý diferencní /specifikační, které odlišují jeden člen třídy od členů ostatních.

Strukturní pojetí tedy nahlíží význam jako členitou strukturu a všímá si především vztahů lexikálních jednotek navzájem a jejich vztahu k systému. Takové zákonitosti se pak stávají i vodítkem ve výstavbě definic významu ve výkladových slovnících.¹¹ Do popředí je stavěna jen denotační složka významu, konotace¹² stojí stranou pozornosti.

¹¹ Tento výklad významu založený na aristotelovské definici je nazýván výkladem logickým a popisným. Pokud definice odkazuje na mimojazykovou skutečnost, označujeme výklad jako denotativní. Viz Blatná a kol., 1995, s. 79–81.

¹² Konotace jsou chápány jako „sekundární významové rysy, [...] především rysy postojové, citově hodnotící, expresivní, estetické, intenzifikační, evokační aj., odráží vztah jazyka k mimojazykové realitě“ (ESČ, 2002).

1.8.2 Kognitivně-kulturní pojetí významu

Kognitivně-kulturní přístup nahlíží význam jako **komplexní**, nerozdělitelný na komponenty, „[...] kognitivní přístup vidí jazyk jako integrální součást lidské kognice a uvědomuje si, že pro vymezení či pochopení významu určitých jednotek potřebujeme často mnoho znalostí ze svého života“ (Saicová Římalová, 2010, s. 15). Proto v kognitivní teorii významu hrají stěžejní roli experiencialismus, antropocentrismus či kulturní zakotvení, o nichž bylo pojednáno výše. Klíčová je samozřejmě také kategorizace, neboť „reflexe lexikálního významu je v první řadě reflexí toho, jak kategorizujeme, jaký výsek našeho světa, respektive naší zkušenosti spadá do rámce daného slova a jaká zkušenost se v souvislosti s ním ve vědomí rodilého mluvčího aktivuje a evokuje“ (Vaňková a kol., 2005, s. 77).

Dostávají-li se do popředí zkušenost s přirozeným světem, dostává se ve významu do popředí také náš subjektivní vztah ke světu. To, co je sdílené jazykovým společenstvím, to, co je součástí jazyka, nazývají kognitivisté **významovými konotacemi**. V kognitivně-kulturním přístupu jsou tedy konotace chápány jinak než v přístupu strukturním a také již nejsou stranou pozornosti, ba naopak.

Ke **kognitivní definici** významu se dospívá na základě takových prototypických vlastností předmětu, jaké máme uloženy ve své mysli a k nimž jsme dospěli na základě naší zkušenosti s předmětem. Kognitivní definice by tedy měla být celistvým komplexem a korespondovat tak s pojetím významu, s jazykovým obrazem daného předmětu. Formulace takových kognitivních definic je i cílem polského kolektivu lingvistů pracujících na *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (1996, 2001). Vedoucí osobností v tomto projektu je Jerzy Bartmiński. Bartmiński charakterizoval podstatu kognitivní definice následovně: „Kognitivní definice uvádí veškeré součásti významu, stabilizované v kolektivním vědomí uživatelů jazyka (vyjádřené / vyjádřitelné v jazykovém textu), a uspořádává je tak, aby byly v souladu se strukturami tohoto »naivního« vědomí“ (2007, s. 304). Kognitivní definice je i vyústěním celé naší práce (viz Závěr).

Polští lingvisté navíc rozlišují dvojí typ definice: tzv. definici uzavřenou a definici otevřenou. První odpovídá klasické definici, s níž jsme se setkali výše. Omezuje se jen na postihnutí denotačního významu a uzavírá v sobě zřetelně vymezené významové jádro.

Druhý z typů zahrnuje první typ, ale navíc zohledňuje **významové konotace**. V závislosti na typu konotací můžeme rozlišit dvojí druh definice.

Pokud do definice zahrneme **konotace systémové**, tj. konotace široce sdílené, opakovaně doložitelné konvencionalizovanými jazykovými daty,¹³ jedná se o první stupeň otevřené definice a o tzv. pojetí významu umírněné kognitivistické: „umírněné kognitivistické koncepce zahrnují do okruhu významu slova též vlastnosti ne-podstatné, nikoli nutné, připisované pouze některým denotátům, těm, které jsou nejtypičtější, a tyto vlastnosti jsou spojovány pouze s nimi, např. špína či nepořádek s prasetem nebo věrnost se psem. Povědomí o příslušnosti k těmto denotátům musí být stabilizováno, má mít podle tohoto pojetí konvencionalizovaný charakter, tzn. potvrzený v jazyce (v jazykovém systému) – prostřednictvím existence odpovídajících derivátů, frazémů či přísloví“ (Grzegorzczkova, 2010, s. 278–279).

Druhý stupeň otevřené definice vzniká pak zohledněním konotací textových. Konotace textové jsou sdíleny mezi členy jazykového společenství, avšak nejsou plně konvencionalizované v systému jazyka. Doložitelné jsou především díky analýze kreativních textů (umělecké, reklamní aj.). Tento druhý stupeň otevřené definice je součástí tzv. rozšířeného kognitivistického pojetí: „v jeho rámci se význam popisuje jako otevřená struktura, chápána jako celostní mentální obraz pojmenovávaného jevu, do něhož jsou zahrnuty i jeho vlastnosti a představy vznikající individuálně, zejména v kreativních textech“ (Grzegorzczkova, 2010, s. 279).

Textové konotace souvisejí do jisté míry s interpretací kreativních textů, neboť právě kreativní texty spoléhají na intersubjektivní srozumitelnost. Textové konotace tedy do jisté míry potvrzují tu oblast významu, kterou stanovují konotace systémové, a zároveň ji doplňují (srov. Tokarski, 2007).

Rozšířené kognitivistické pojetí významu zastávají jen někteří badatelé. Proti argumentu, že by zohledňování textových konotací mohlo vést k degeneraci výzkumu na pouhé hromadění jazykových údajů, se ve své stati staví například Anna Pajdzińska a Ryszard Tokarski: „Aby bylo možné textově relevantní sémantické komponenty uznat jako

¹³ Na základě jakých typů jazykových dat bývají konotace verifikovány (sekundární významy, frazeologie, diagnostické věty aj.), zmiňuje oddíl 3.1.2, více viz Bartmiński – Panasiuk, 2001, česky např. Vaňková, 2007, s. 62–64.

součástí jazykového obrazu světa, musí mít ve významové struktuře slova každý z nich své místo, musí pro něj být v rámci této struktury naleznatelná logická motivace“ (2010, s. 296).

1.8.3 Významové profily

Hlavní koncept, který budeme při výzkumu jazykového obrazu nohy / nohou a jejich / jejich částí v češtině používat, je tzv. významový profil. Chápání tohoto pojmu však není v oblasti kognitivní lingvistiky jednotné.

Ronald Langacker, americký lingvista, užíval termínu profil v opozici k termínu báze. Význam slova se odvozuje právě od vztahu mezi profilem a bází. Některé sémantické elementy jsou upřednostňovány, profilovány, jiné odsouvány do pozadí, báze. Tímto procesem je zkonstruován pojem, přičemž stanovení toho, co bude profilováno, zvládnutě je dáno naší zkušeností a územ (Danaher, 2007; Saicová Římalová, 2010, s. 18).

Stejně jako Langacker i Bartmiński ve svém pojetí profilu hovoří o procesu profilování, který však není postupem ke zkonstruování významu pojmu, ale postupem, který se uplatňuje na významu již utvořeném (srov. Grzegorzczkova, 1998). „[Profily jsou] způsoby organizace sémantického obsahu uvnitř významů. Utvářejí se na základě derivace, jejímž východiskem je bazový komplex sémantických vlastností v rámci významu jako otevřeného komplexu vlastností“ (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2007, s. 318). Při profilování uchopujeme obraz z určité perspektivy, zvládnutě jen některé jeho aspekty, vytváříme „variantu nazírání“ neboli profil.¹⁴ Jerzy Bartmiński a Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska tuto charakteristiku ještě zpřesňují: profilem rozumějí „nejen variantu významu, ale spíše variantu představy o interpretovaném předmětu“ (2007, s. 315). Interpretátorem je člověk se svým vědomím o světě, systémem hodnot a kulturní daností, vidíme tu tedy provázanost s koncepty, o nichž bylo pojednáno výše.

Toto druhé pojetí profilu, provázané s jazykovým obrazem světa, experincialismem apod., tvoří teoretické východisko naší práce věnované významu nohy / nohou v češtině.

¹⁴ Profil může být ještě vnitřně diferencován pomocí významových subprofilů. Studii věnovanou aplikaci konceptu významových profilů a subprofilů na český jazykový materiál je článek Ireny Vaňkové *Krev v českém obrazu světa* (rkp.), která byla vydána v německém znění pod názvem *Blut im tschechischen Weltbild* (2011).

Nasbírán byl četný jazykový materiál a jednotlivá užití výrazů pro nohy / nohou či jejích / jejich části byla tříděna na základě vnitřních sémantických souvislostí. Při interpretaci si všímáme, co je daným jazykovým dokladem implikováno, který aspekt je v daném užití exponován, tj. o jaký profil se jedná. Např. frazém *utíká, co mu nohy stačí* poukazuje na fakt, že nohy umožňují člověku pohyb. Významový profil je pak nazýván „noha / nohy jako prostředek pohybu“. Způsob pohybu, v tomto případě rychlý, pak tvoří významový subprofil.

2. NOHA / NOHY Z DVOJÍ PERSPEKTIVY

Při pojednávání o jazykovém obrazu světa již bylo řečeno, že tento koncept vychází z předpokladu, že lidská zkušenost se světem se zrcadlí v jazyce daného jazykového společenství. Tato zkušenost se světem (jeho prožívání, modelování a interpretace) se promítá i do významu slova. Jazyk je tedy svědectvím o lidském chápání světa, o tom, jak člověk jednotlivé skutečnosti světa vyděluje, člení a uspořádává, tj. kategorizuje. Protipólem této tzv. přirozené kategorizace (viz 1.7) je takové třídění, které se pokouší o přesné zobrazení skutečnosti, o její objektivní popis bez jakýchkoli hodnotících aspektů; třídění, které není založeno na podobnosti s prototypickým představitelem kategorie, nýbrž na rovnocennosti prvků ve třídě. Tímto protipólem je kategorizace logická a uplatňuje se ve vědeckých terminologiích.

Tato práce si klade za cíl postihnout jazykový obraz lidské NOHY, respektive lidských NOHOU a jejích částí, na základě běžného jazyka, tedy v souvislosti s přirozenou kategorizací. Ale NOHY jako součást lidského těla jsou samozřejmě pojmenovávány i ve vědecké terminologii, především v odborném názvosloví lékařském, a tudíž se stávají také předmětem kategorizace logické. Následující kapitola bude porovnávat tyto dvě perspektivy, z nichž mohou být NOHA i pojmy s ní související nahlíženy, tj. perspektivu naivního obrazu světa a perspektivu lékařského diskursu. V kontrastu s perspektivou vědeckou totiž vyvstanou principy naivní kategorizace ještě výrazněji.

2.1 Perspektiva lékařská

2.1.1 Současné české anatomické názvosloví

NOHU / NOHY lze skrze lékařskou terminologii nahlížet pod různými úhly dílčích medicínských disciplín. Pro účely této práce je nejvhodnější hledisko anatomického názvosloví, neboť anatomie představuje „obor studující **stavbu lidského těla**,¹⁵ a to makroskopickou, viditelnou pouhým okem – a v užším smyslu i mikroskopickou, viditelnou jen světelným nebo elektronovým mikroskopem – histologie“ (Hugo – Vokurka, 2009). Uvedená definice zmiňuje i dělení anatomie na dva dílčí podobory, a to

¹⁵ Zvýraznila V. Č.

na základě toho, co je schopné vnímat lidské oko. V rámci pojednání o perspektivě naivní ještě shledáme, že se do jazyka promítla zkušenost našich předků s vlastním tělem, která je umožněna kromě jiného právě vizuálním vnímáním.¹⁶ Pro účely naší práce tedy vybíráme takové odborné názvy, které jsou s naivním obrazem srovnatelné, tj. nevěnujeme se termínům označujícím ty fragmenty skutečnosti,¹⁷ které jsou poznatelné jen mikroskopicky.

Anatomická nomenklatura bývá zpravidla uspořádána dle tělních soustav: *soustava kosterní, soustava svalová, soustava cévní, soustava nervová, kůže a kožní orgány, smyslové orgány, systém gastropulmonální,¹⁸ systém močopohlavní a žlázy s vnitřní sekrecí* (Čihák, 2001–2004). Některé soustavy nemají s nohou / nohami nic společného ani v objektivní skutečnosti. Z ostatních systémů jsou s naivním obrazem nohy / nohou srovnatelné jen termíny ze soustavy kosterní a svalové. Pokud totiž naivní terminologie hovoří vůbec např. o *žilách*, nerozlišuje pojmenování *žily* na nohou od pojmenování žil jiných apod.

České anatomické názvosloví vychází z latinské terminologie a značně koresponduje s tříděním, které je v této terminologii nastoleno. Latinské termíny (a tedy i české) obsahují často adjektivní komponenty, které se týkají určení polohy denotátu (Bozděchová, 2010, s. 176). Poloha se stanovuje vzhledem k tzv. základní anatomické pozici, což je „vzpřímený stoj s horními končetinami visícími volně podél těla a dlaněmi obrácenými dopředu“ (Čihák, 2001, s. 53), „oči hledí dopředu, nohy paralelní se špičkami směrem dopředu“ (Bozděchová, 2010, s. 176).¹⁹

Základní anatomická pozice slouží k rozeznávání rovin a směrů zvláště na *kmenu tělním* (*hlava, krk, trup*) a zvláště na *končetinách*. V kategorii končetin pak směry umožňují odlišit *končetiny horní* (*pravá a levá horní končetina*) a *dolní* (*pravá a levá dolní končetina*), přičemž pro *horní končetiny* existují jiné termíny pro určení směrů (latinské i české) než pro *končetiny dolní*.

¹⁶ Dalšími způsoby poznávání byly některé z ostatních smyslů, vnímání pocitů a funkce, k nimž mohly nohy či jejich části sloužit (viz 2.3).

¹⁷ Spojení fragment skutečnosti přejímáme z práce Doroty Piekarczyk „Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě“. In: Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. FF UK, Praha 2007, s. 45–57.

¹⁸ *Týkající se zažívání a dýchání* (Kraus a kol., 2008)

¹⁹ Srovnej s orientační metaforou (viz níže).

„Na předloktí a na ruce:

Ulnaris = vnitřní, tj. bližší ke kosti loketní, ulně; radialis = zevní, vnější, tj. bližší ke kosti vřetenní, radiu; palmaris = dlaňový, uložený směrem do dlaně (lat. palma, dlaň); dorsalis = hřbetní, tj. uložený směrem do hřbetu ruky.

Na bérce a na noze:

Tibialis = vnitřní, tj. bližším kosti holenní, tibii; fibularis = zevní, vnější, tj. bližší ke kosti lýtkové, fibule; plantaris = chodidlový, tedy uložený směrem k plosce nohy, plantě; dorsalis = hřbetní, uložený do hřbetu nohy“ (Čihák, 2001, s. 54).

Je tedy zřejmé, že anatomický diskurs má zvláštní kategorii pro končetiny, v rámci níž existují ještě dvě důležité podkategorie rozlišené orientací v prostoru (horní a dolní, levá a pravá). V dalším stupni se diferenciačním kritériem členění stává rys schopnosti samostatného pohybu, anatomické názvosloví totiž užívá kolokačních termínů *volná dolní končetina* a *pletenec dolní končetiny*.

Další postup třídění je systematicky hierarchický, od větších celků (*volná dolní končetina*) k celkům menším (např. *bérec*), v rámci jejichž kategorie jsou vyčleněny další části (např. *holeň*, *lýtko*). *Volná dolní končetina* tedy zahrnuje *stehno*, které *kolenem* přejde v *bérec*, jehož přední plocha se označuje jako *holeň*, zadní strana jako *lýtko*. Okrajová část dolní končetiny distálně²⁰ od *bérce* se nazývá *noha*, na ní se rozlišuje *chodidlo*, *hřbet nohy*, *pata* a *prsty*. (Čihák, 2001, s. 57; Vokurka–Hugo, 2009). Základní třídění viz obr. 1.

Termíny na rovině podrobnějšího členění končetiny jsou motivovány výše nastíněným tříděním (např. *pata* → *patní*) i příslušností k dané tělní soustavě (*kost*, *sval* apod.). V případě kosterní soustavy užívá anatomie tuto klasifikaci:

Kosti dolní končetiny:

- *kost pánevní* – složena z *kosti kyčelní*, *sedací* a *stydké*;
- *kost stehenní*;
- *česka*;
- *kosti bérce* – jedná se o 2 kosti: *holenní* (na distální části vybíhá ve *vnitřní kotník*) a *lýtková* (*hlavice*, *krček*, *tělo* a rozšířený distální konec – *zevní kotník*);

²⁰ Distální – vzdálenější od trupu, směrem k volnému konci končetiny (Čihák, 2001, s. 54)

- *kosti nohy* = kosti zánártní (= 7 kostí: *hlezenní, patní, loďkovitá, 3 kosti klínové, krychlová*), *nártní* (= 5 kostí, tvoří část skeletu nohy zvanou *nárt* – odpovídá části *hřbetu nohy* a distální části *chodidla*), *čláanky prstů, sesamkové kůstky*.

Dále zachází anatomie se zvláštními termíny pro spojení kostí:

- *spojení pletence dolní končetiny* zahrnuje 3 hlavní typy spojení: *kloub křížokýčelní, spona stydká, vazivová spojení pánve*;
- *spojení volné dolní končetiny* tvoří jednak *klouby* (*kyčelní; kolenní; klouby nohy = horní kloub zánártní čili kloub hlezenní, dolní kloub zánártní*), jednak *vazivová spojení*

Odborné názvy pro spojení vycházejí z termínů pro kosti i ze základního členění *volné dolní končetiny* (např. *nárt* → *zánártní*), stejně je tomu i v případě pojmenování svalové soustavy.

Svaly dolní končetiny:

- *svaly kyčelního kloubu* – *velký sval bederní, sval kyčelní; velký, střední, malý sval hýžd'ový, napínač stehenní povázky, pelvitrochanterické svaly*;
- *svaly stehna* – *dlouhý sval stehenní, čtyřhlavý sval stehenní; sval hřebenový, dlouhý přitahovač, štíhlý sval stehenní, krátký přitahovač, velký přitahovač; dvojhavý sval stehenní, sval pološlašitý, sval poloblanitý*;
- *svaly bérce* – *přední sval holenní, dlouhý natahovač prstů, dlouhý natahovač palce; dlouhý sval lýtkový, krátký sval lýtkový; trojhlavý sval lýtkový; sval zákolenní, zadní sval holenní, dlouhý ohýbač prstů, dlouhý ohýbač palce*;
- *svaly nohy* – *svaly na hřbetu nohy; svaly v plosce (= svaly palce, svaly malíku, svaly střední skupiny); svaly mezikostní*

V uvedené klasifikaci anatomických termínů jmenujeme ve většině případů jen termíny označující jevy z tzv. *povrchové vrstvy*, ačkoliv se např. v soustavě svalů užívá i názvů pro ústrojí *hloubkové vrstvy*. Tento způsob kategorizace souvisí s rozvojem lékařských výzkumných metod. Nejprve byli lékaři odkázáni především na vizuální vjemy (srov. Kábrt – Chlumská, 1980, s. 16), s rozvojem pitev (a později také dalších technologií) začaly termíny více reflektovat postup „do hloubky“, do nitra lidského těla.

Obr. 1: Kostí dolní končetiny, základní třídění²¹

²¹ Obrázek převzat z <<http://kosternisystem.ic.cz/>>.

2.1.2 Staročeská pojmenování a jejich původ

V rámci podkapitoly, která je věnována běžné kategorizaci nohy / nohou, pojednáme o vzájemném vztahu obou perspektiv (vědecké a naivní) i o nemožnosti přesného stanovení hranic běžného jazyka a terminologie.²² Jedním z důvodů je fakt, že obě perspektivy vycházely v minulosti z téhož základu, z prapůvodní kategorizace. Pro srovnání obou perspektiv považujeme za užitečné seznámit se se staršími pojmenováními nohy a jejích částí, jako pramen pro excerpci jsme zvolili především Staročeské knihy lékařské (SKL).²³

V souvislosti s nohou / nohama nalzáme v Staročeských knihách lékařských tato pojmenování: *čěška*, *článek*, *hlezno*, *hnát*, *holeno*, *chodidlo*, *koleno*, *kýta*, *lýtko*, *nehet*, *noha*, *palec*, *pata*, *podešva*, *prst(ek)*, *prstec*, *stehno*, *úd*. Díky excerpci dalších staročeských pramenů můžeme k výčtu připojit ještě *nártie*, *podkolenie* a *podnož(ě)*. U každého pojmenování si upřesníme, který fragment skutečnosti jím byl označen.²⁴

Čěška – stč. i *čieška* znamenalo vyhloubenou pohyblivou kost v přední části kolena, ale i dutinu, do níž byla vkleslá kost pažní; také holeň;

článek – označovalo jednak článek, tj. krátkou kost tvořící část prstu, jednak kotník;

hlezno – neslo význam kotník, původ se vyvozuje z indoevropského kořene s významem „kulatý, zaoblený“ (Rejzek, 2001). V anatomickém názvosloví se zachovalo jen u kolokačních termínů *kost hlezenní* a *kloub hlezenní*;

hnát – ve staré češtině označení kosti, Jungmann uvádí význam „hořejší silná kost u nohy, t. stehno“ i „dolejší kost přední pod kolenem (holeň)“. *Hnát* ale bylo i souhrnnou kategorií pro *ruce* i *nohy*, tj. *údy*. U Kotta (1880, s. 80) překvapivě *hnát* chápáno také jako synonymum pro *bérce*;

²² Viz závěr knihy Ivany Bozděchové: „V souboru českých lékařských názvů jsme zaznamenali nezřetelnost hranice mezi termíny a ne odbornými názvy a mezi kolokačními termíny a jejich textovými spojeními“ (Bozděchová, 2009, s. 196).

²³ Vydala Alena Černá: *Staročeské knihy lékařské*. Host, Brno 2006. V textu uváděno pod zkratkou SKL.

²⁴ Významy jednotlivých pojmenování jsou sestaveny s pomocí slovníků staré češtiny (BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K. – KRÍSTEK, V.: *Malý staročeský slovník*. Praha, SPN 1978; *Staročeský slovník*. Academia, Praha 1968–2008) a slovníků etymologických (HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic, Praha 1952; MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. NLN, Praha 1997; REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Praha 2001).

holeno – označuje totéž, co je dnes *holeň*. Motivováno patrně významem „holá kost (tj. nezakrytá svalovinou)“ nebo významem „oděvem nezakrytá část nohy“ (Rejzek, 2001);

chodidlo – význam shodný s dnešním, tedy spodní část nohy. Původ od *chodit*. Kottův slovník (1880, s. 80) uvádí synonyma *šlapadlo*, *ošlapí*, *chuda*, *tlačidlo*;

koleno – význam totožný s dnešním, etymologicky spojeno s významem „kloub, článek“ (Rejzek, 2001);

kýta – znamenalo stehno člověka. Příbuzné s *kývat*;

lýtko – význam totožný s dnešním, etymologie je nevyjasněná;

nártie – vrch nohy, totéž co dnešní nárt, hřbet chodidla, původně patrně obuvnický výraz, odvozený od praslovanského **rьtь*, které původně znamenalo „špička, vršek (nohy)“, tedy část na „vrchu nohy (obuvi)“ (Rejzek, 2001);

nehet – stč. i *nohet*, znamenalo dráp i nehet, rohovitý výčnělek na konci prstů na *ruce* i na *noze*: „*tyto věci spomáhají rukám i nohám [...] strúhanie nehtuov*“ (SKL, 2006, s. 244). Etymologicky spjato s *noha*;

noha – v souvislosti s lidským tělem dvojnásobně denotát: „*1. noha, končetina sloužící k chůzi; 2. dolní část nohy, zvl. chodidlo*“ (StčS, 1976). V prvním významu fragment skutečnosti, který se označoval *noha*, odpovídá rozsahu anatomického termínu *dolní končetina*, v Staročeských knihách lékařských nacházíme dokonce následující užití „*maž sobě nohu od pasu až do prstuov*“ (SKL, 2006, s. 155); ve druhém případě se stará čeština shoduje s anatomickým názvoslovím, není však možné zúžit význam zvláště na chodidlo jako ve staročeštině. Původ stejný jako u *nehet*, patrně se jednalo o zhrubělý název nohy, který vytlačil původní indoevropské **pēd-* „noha“, dochované dnes např. ve výrazech *pěší*, *pěšky*, *pěchota* apod. (Rejzek, 2001; Machek, 1997);

pata – i zde dva významové odstíny: „*1. pata, zadní část chodidla nohy; 2. dolní část nohy, zvl. chodidlo*“ (StčS, 1985). S anatomickým termínem *pata* je tedy staročeské pojmenování shodné jen v prvním případě. Etymologicky od indoevropského **(s)pen-* „napínat“ ve významu „část chodidla, která se při chůzi napíná“ (Holub – Kopečný, 1952), nebo od indoevropského **pent-* „jít“ (Rejzek, 2001);

podešva – stč. *podšev*, od *podšítí* (o obuvi), tedy „to, co je podšito“ (Rejzek, 2001). V souvislosti s lidským tělem znamenalo totéž co *chodidlo*;

podkolenie – znamenalo totéž co *holeň*, odvezeno od *koleno* s významem „ta část, která je pod kolenem“;

podnož(ě) – označovalo spodní část nohy, zvláště chodidlo nebo patu, průhledná etymologie „to, co je pod nohou“;

prst(ek), *prstec* – význam „jeden z pěti útvarů zakončujících lidské horní a dolní končetiny“ (StčS) shodný v podstatě s významem anatomickým. Pro odlišení prstů rukou a nohou užívala stará čeština výrazy *prst(ek) nožný*, *prst(ek) nožní* nebo *prst nohy*, případně *prst na noze*.²⁵ Z indoevropského **pr-sto-* „vpředu stojící, čnějící“ (Rejzek, 2001);

palec – z názvů prstů na noze je ve staré češtině doložen jen speciální výraz *palec*, *palček* či spojení *nožný palec* a *nožní palec*, ostatní prsty nohy nenesly vlastní pojmenování.²⁶ Praslovanská podoba **palьcbь* se nejvíce blíží latinskému *pollex* „palec ruky“ (Rejzek, 2001), kategorizace prstů na ruce byla tedy primární;

stehno – na lidském těle používáno pro označení části nohy od kyčle ke kolenu, nejednoznačná etymologie, možná od indoevropského **(s)teg-* s významem „kůl, tyč, kyj, trám“ (Rejzek, 2001);

úd – i v podobě *oud*. Rozsah významu toho lexému byl ve starší češtině mnohem širší než dnes, jednalo se o „část těla; součást, člen“ (MSS, 1978), v souvislosti s tělem bylo často synonymní s *hnát*. Ve Staročeských knihách lékařských máme dochováno například následující užití: „*A jestli zkušené lékařství k tomu neduhu, buďto na rukú, neb na nohách, aneb který jiný úd*“ (SKL, 2006, s. 263). Dokladem širší významu tohoto výrazu může být i pozdější heslové zpracování v Jungmannově slovníku: *oudy* byly „částky těla“, a to buď *vnější* (*hlava, ruce, nohy,...*), nebo *vnitřní* (*plíce, srdce,...*), dále pak mohl *oud* znamenat „částku, díl“, „část rostlin“ apod. (Jungmann, 1990). V novějším slovníku, slovníku Pavla Váši a Františka Trávníčka, nacházíme význam „část těla“ a význam „člen“ už je označen jako zastaralý (Váša – Trávníček, 1937). Původ se vyvozuje z indoevropského **au-dho-*, tj. **au-* „od, pryč“ a **dhē-* „položít“, v kombinaci tedy „co je položeno stranou (od těla)“ (Rejzek, 2001). Dnes v lékařském názvosloví dochováno v kolokačním termínu *pohlavní úd*.

Jak je z výčtu patrné, některá staročeská pojmenování se ustálila i v dnešní české lékařské terminologii (např. *stehno*), často však docházelo k posunu významu (zúžení významu např. u *čéška*); některé staročeské výrazy dnešní odborné názvy jen motivovaly (např. *holeno*) a jiné se v anatomické nomenklatuře vůbec neodrážejí (*podešva* apod.).

Vztah mezi staročeskými pojmenováními pro NOHU (a její části) a pojmenováními novočeskými bude probrán níže.

²⁵ Srov. s Černá, A.: „Nejstarší české názvy prstů.“ *Naše řeč* 81, 1998, str. 189–196.

²⁶ Srov. s Černá, A.: „Nejstarší české názvy prstů.“ *Naše řeč* 81, 1998, str. 189–196.

2.1.3 Výsledná množina anatomických termínů (množina A)

Za nejvhodnější ke srovnání s naivní perspektivou považujeme anatomické termíny z „nehloubkových“ stupňů klasifikace, tedy zastřešující termín *dolní končetina*, dále *pletenec dolní končetiny*, *volná dolní končetina*, v dalším stupni třídění pak *pánev*, *kyčelní kloub*, *stehno*, *koleno*, *bérec*, *holeň*, *lýtko*, *noha*, *vnitřní kotník*, *vnější kotník*, *nárt*, *hřbet nohy*, *zánártí*, *chodidlo*, *pata*, *prsty*. Soubor těchto výrazů budeme níže označovat jako množinu A.

Pro zpřesnění denotátů, k nimž se dané termíny vztahují, uvedeme jejich medicínské definice:²⁷

Dolní končetina – lat. *membrum; extremitas distalis, caudalis, interior*, končetiny jsou párové, článkované pohyblivé části těla člověka, slouží k pohybu z místa na místo, tj. lokomoci (na rozdíl od horních končetin, které slouží k úchopu);

pletenec dolní končetiny – lat. *cingulum*, spojení kostí připojujících kostru volných dolních končetin k osovému skeletu, také pletenec pánevní, tvořen pánví, tj. kostmi pánevními a kostí křížovou;

volná dolní končetina – pohyblivá část dolní končetiny;

pánev – lat. *pelvis*, soubor párovitých kostí, tvořících u vyšších obratlovců spojení zadních končetin s páteří;

kyčelní kloub – lat. *articulatio coxae*, kloub mezi stehenní kostí a pánví;

stehno – lat. *femur*, část dolní končetiny od kyčelního kloubu až ke kolennímu kloubu;

koleno – lat. *genu*, oblast dolní končetiny kolem kolenního kloubu, přechod stehna v bérec;

bérec, i tvar *bérce* – lat. *crus*, úsek dolní končetiny mezi kolenem a nohou, tvořen kostí holenní a lýtkovou;

holeň – lat. *tibia*, přední plocha bérce, tvořena kostí holenní;

lýtko – lat. *sura*, zadní svalnatá plocha bérce;

²⁷ Definice sestaveny dle odborných lékařských zdrojů (Vokurka, M. – Hugo, J.: *Velký lékařský slovník*. Maxdorf, Praha 2009; <<http://biomech.ftvs.cuni.cz/pbpbk/kompendium>>; Čihák, R.: *Anatomie I*. Grada, Praha 2001) a dle všeobecných encyklopedií (*Ottův slovník naučný*. Paseka – Argo, Praha – Polička 1996–2003; *Masarykův slovník naučný*. Československý kompas, Praha 1925–1933; *Universum: všeobecná encyklopedie*. Odeon, Praha 2000–2001).

noha – lat. *pes*, u člověka se skládá z 26 kostí, s bércelem spojen pomocí hlezenního kloubu, jehož pohyby ovládají bércekové svaly, upínající se na kosti nohy;

kotník – lat. *malleolus*, kostěný výstupek připomínající kladívko (na horní i dolní končetině). Na dolní končetině se rozlišuje zevní kotník (*malleolus lateralis*), výstupek na dolním konci kosti lýtkové, a vnitřní kotník (*malleolus medialis*), výstupek na kosti holenní;

hřbet nohy, nárt – lat. *dorsum pedis, tarsus*, odpovídá části hřbetu nohy a distální části chodidla, tvořen pěti nártními kostmi;

zánártí – lat. *metatarsus*, tvořeno zánártními kostmi a klouby zánártními;

chodidlo – lat. *planta pedis*, ploska nohy, mezi prsty a patou, na níž člověk našlapuje nebo spočívá při chůzi nebo při stání;

pata – lat. *calx*, dorzální oblast nohy v zadní části chodidla, je tvořena patním hrbolem patní kosti, na něž se upíná Achillova šlacha;

prst – lat. *digitus*, zakončení končetin, tvořen 2 – 3 články, u člověka pět prstů na každé končetině: palec (ruky – lat. *pollex*, nohy – lat. *hallux*) ukazovák (*index*), další prsty ruky se označují čísly (*digitus III., IV., V.*), ale malíček (též *digitus minimus*).²⁸

Význam anatomických názvů je v odborné lékařské literatuře pojímán většinou jako definice latinským termínem, definice pomocí lokalizace na těle člověka, pomocí umístění vůči základní anatomické pozici či vůči ostatním částem těla nebo definice popisem stavby daného denotátu. Je patrná velká snaha po průhledné motivaci termínu, která by zohledňovala jeho příslušnost k soustavám vyšším, zejména tělní soustavě. Proto například neoperuje odborná lékařská literatura s termínem *kyčel*, ale *kyčelní kloub*. U některých odborných názvů se setkáváme jak s obecnější, tak explicitnější variantou (stehno, stehenní sval, stehenní kost). Žádoucí, a proto obvyklejší jsou termíny z tohoto hlediska co možná nejexplicitnější. Obecně lze říci, že anatomická kategorizace tenduje k maximálnímu členění až k téměř nejmenším jednotkám lidského těla.

²⁸ V neurologické literatuře Gerharda Waberžinka a jeho spolupracovníků nacházíme striktní rozlišování prstů rukou a nohou: pro ruce výraz *prsty*, pro nohy výraz *prstce*. (Viz např. Waberžinek – Krajíčková, 2004, str. 32.) Slovo *prstec* je v dnešní době již zastaralé a tento případ považujeme z projev úzu specifické skupiny.

2.2 Perspektiva naivního obrazu světa

Jak už bylo zmíněno výše, dalo by se říci, že lékařská terminologie vychází z přirozené kategorizace světa, neboť poznávání fungovalo v době raného rozvoje vědy na stejných principech jako poznávání každého člověka. Až s rozvojem technologií a se snahou o přesně hierarchizovaný systém nomenklatury se v terminologii začíná „přirozenost“ upozadovat, avšak vztah k ní je patrný v české lékařské terminologii dodnes.

Docházet může i k opačné tendenci, při níž vědecká perspektiva a její pojetí nějakého fragmentu reality ovlivní jazykový obraz daného pojmu, např. jej obohatí o nové konotace. Dorota Piekarczyk o vzájemném vztahu vědecké a nevědecké perspektivy uvádí následující: „Jazykový obraz daného předmětu je tedy složen ze soudů, které svědčí o tom, jak jazykové společenství vidí onen předmět v závislosti na vědeckém poznání, přesvědčení, systémech hodnocení atd. Tento obraz je v porovnání s vědeckým obrazem chudý, zjednodušený, protože jsou zde brány v úvahu ne všechny rysy předmětu, ale jen takové, které jsou důležité pro člověka. A zároveň je jazykový obraz bohatší než vědecký, neboť ho tvoří soudy, které jsou z vědeckého pohledu okrajové nebo nepodstatné“ (Piekarczyk, 2007, s. 52). Podobně Ryszard Tokarski: „Stupeň vzdálenosti mezi vědeckým a běžným obrazem světa může být různý v závislosti na úrovni vědomostí uživatelů jazyka a na jejich profesionální orientaci ve světě, rozhodně je však možné potvrdit, že tyto dva obrazy světa se váží ke dvěma různým perspektivám vnímání skutečnosti“ (Tokarski, 1993, s. 339, citováno dle Piekarczyk, 2007, s. 55). Někteří jazykovědci dokonce docházejí k názoru, že „myšlení vlastní vědě, to je myšlení běžné uvedené do systému“ (Hólowka, 1986, s. 54, citováno dle Piekarczyk, 2007, s. 55).

V souladu s Tokarským chápeme obraz podávaný v české lékařské terminologii a obraz naivní jako dvě možné perspektivy, z nichž lze lidské tělo nahlížet. Porovnání obou perspektiv a způsobů kategorizace, které jsou jejich výsledkem, komplikuje právě výše zmíněná prostupnost jejich hranic.

Lékařské termíny označující nohu a její části jsme excerpovali z odborné literatury medicínské. Jazykový obraz nohy, respektive jeho postižení by mělo být výsledkem celé naší práce, přesto je nutné již v prvopočátcích stanovit určitou množinu pojmenování, která budou v ohnisku naší pozornosti během zkoumání i nyní v konfrontaci obou perspektiv.

2.2.1 Výběr množiny pojmenování (množina B)

Množinu pojmenování, jimiž kategorizuje lidskou nohu běžný jazyk, jsme sestavili na základě excerpce tří typů jazykovědných děl:

- 1) excerpce novodobých výkladových slovníků českého jazyka;
- 2) excerpce Hallerova Českého slovníku věcného a synonymického, zejména druhého dílu (1974), který je věnován člověku jako bytosti tělesné;
- 3) excerpce frazeologických slovníků, a to především excerpce všech čtyř dílů *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (2009), Čelakovského *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (1949), Zaorálkových *Lidových rčení* (2009), publikace *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* od Evy Mrhačové (2000) a slovníku *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice* (Mrhačová – Ponczová, 2004).

Tuto množinu označujeme jako množinu B (srov. s 2.1.3, kde v množině A byla následující označení *dolní končetina, pletenec dolní končetiny, volná dolní končetina, pánev, kyčelní kloub, stehno, koleno, bérec, holeň, lýtko, noha, vnitřní kotník, vnější kotník, nárt, hřbet nohy, zánártí, chodidlo, pata, prsty*).

Výsledky excerpce jazyka ve větší šíři, než poskytuje sféra vědeckého vyjadřování, potvrdily základní rozdíly mezi výrazy odbornými a mimooborovými vůbec: termín by měl být „významově přesný, jednoznačný, definovaný, stylově a pragmaticky bezpříznakový“ (Bozděchová, 2009, s. 29). Pojmenování běžného jazyka naopak mohou nést např. příznak expresivity či příznak stylový. Poněvadž volíme pro komparaci odborných a neoborných názvů synchronní přístup, nezahrnujeme do množiny taková pojmenování, která už v excerpovaných materiálech nesou označení „zastaralá“. Pohybujeme se zároveň ve sféře spisovného jazyka, proto v této části práce opomineme i výrazy nářeční. Vyjádření expresivní považujeme za emocionální synonyma základních označení a pozornost jim bude věnována až v jádrové části práce.

Výkladové slovníky i Hallerův slovník často také uvádějí přímo anatomické termíny, a to ne vždy s poznámkou *odb.* či *anatom.* Vzhledem k prolínání vědeckého a nevědeckého vyjadřování mohou mít některé prvky množiny A stejnou formu jako prvky množiny B (*koleno, lýtko* apod.). Do množiny B zahrnujeme jen ta slova, která silně nepřevažují

v odborných textech. Tento jev byl ověřován v korpusu SYN2010 pomocí grafu rozložení výskytu vyhledávaného výrazu a hodnoty tzv. redukované četnosti.²⁹

Následující výčet zahrnuje pojmenování z konečné množiny B, k nimž je přiřazen jejich slovníkový význam.³⁰

Noha, pravačka, levačka

V souvislosti s lidským tělem může v naivním obrazu světa být *nohou* myšlena 1. dolní část končetiny s chodidlem, ale také 2. celá dolní končetina sloužící k pohybu. S anatomickou perspektivou se tedy shoduje jen *noha* ve významu 2.

V případě 1 PSJČ uvádí jako synonymum *nohy chodidlo*, ačkoliv *chodidlo* definuje v jiném hesle pouze jako část, na níž se našlapuje (viz níže). Tento jev považujeme za důsledek snahy mluvčích odlišit význam 1 a 2 nalezením výrazu, který by byl k *noze* 1 synonymní, a takovou funkci plní právě *chodidlo*.

Shodně s anatomii existuje v naivním obraze rozlišování poloh, rovin a směrů. Pro kategorii „jsoucí na pravé straně“ existuje v případě nohy (ale také ruky) pojmenování *pravačka*, pro kategorii „jsoucí na levé straně“ pojmenování *levačka*. Anatomické názvosloví musí při pojmenovávání pravosti či levosti rozlišit zároveň končetiny horní od dolních, užívá se kolokačních termínů *pravá horní končetina*, *levá horní končetina*, *pravá dolní končetiny*, *levá dolní končetina*.³¹

rozkrok

Rozkrok značí „část těla v místě, kde se stýkají nohy“ (SSČ, SSJČ), „část těla mezi nohama v místě, kde se nohy oddělují od trupu“ (PSJČ). Pojmenování *rozkrok* vyděluje část skutečnosti, kterou perspektiva anatomická vůbec neexponuje, nedisponuje pro ni specifickým termínem.

stehno

Výkladové slovníky u tohoto lexému uvádějí jednotně význam definovaný pomocí hraničních prvků dané části těla: „část dolní končetiny od kyčle ke kolenu“ (SSČ, SSJČ), „část nohy mezi kolenem a kyčlí“ (PSJČ). První dva výkladové slovníky při výstavbě významu respektují anatomické zvyklosti: termín *končetina* místo *noha* a směr od kyčle ke kolenu, tedy směr distální. S anatomii je v tomto případě shodný i vydělený fragment

²⁹ Číselný údaj, který vyjadřuje míru četnosti výrazu v korpusu.

³⁰ Význam stanovován na základě heslových odstavců z výkladových slovníků PSJČ, SSJČ, SSČ.

³¹ O opozici „pravý – levý“ bude pojednáno také níže.

skutečnosti, avšak na rozdíl od naivní perspektivy v anatomii je častěji viděn jako složený ze svalů a kostí, a proto je běžnější vyčleňovat spíše kategorie zahrnutelné pod kolokační termíny *stehenní kost* a *stehenní sval* apod.

kyčel

Pojmenování kyčel není v anatomii vůbec obvyklé, lékařská perspektiva zohledňuje především rys příslušnosti k nějaké tělní soustavě, funkce v rámci celého organismu a hovoří o *kloubu kyčelním*. Definice ve výkladových slovnících si vypomáhají anatomickou definicí: „skloubení kosti stehenní a pánevní“ (SSČ), přesto je v lidové perspektivě význam méně přesný, omezený nejen na kloub, ale i na oblast boků (např. *šátek nosila obvázaný kolem kyčlí*).

koleno, ohyb/ohbí nohy kolenní/v koleně

Anatomie chápala jako *koleno* opět spíše sám *kolenní kloub*, naivní kategorizace denotát rozšířila i do okolí kloubu, v podstatě zahrnuje i *čéšku*, kterou anatomie vyděluje zvlášť: „ohbí nohy s kloubem spojující stehno s bérce“ (SSČ).

podkolení

Výkladové slovníky vymezují podkolení jako „část nohy pod kolenním kloubem/pod kolenem“. Z definice není zřejmé, zda je myšlena *podkolenní jamka* (denotát by pak byl shodný s denotátem tohoto kolokačního termínu, nebo zda se jedná o bérec (srov. s *podkolenka*), jak by napovídalo citát z knihy Pavla Eisnera *Čeština poklepem i poslechem*: „Noha – Tato končetina má v češtině mnoho práce, má zastat, oč se v jiných jazycích dělí slovní dvojice: la jambe – le pied; the leg – the foot; das Bein – der Fuß. Čeština je zde nápadně chudá. Tak by se zdálo. Ale jak si tu základní chudost dovedla vynahradiť! Slyšme: zánártí, podkolení, nadkolení“ (Eisner, 1996, s. 187). Pojmenování *nadkolení* nebylo nalezeno ani v jednom ze slovníků, ani v Českém národním korpusu. *Zánártí* se zase na základě korpusového výzkumu ukázalo jako výrazně převyšující v odborných kontextech.

holeň

Ve výkladových slovnících je význam popisován jako „přední část dolní končetiny od kolena k chodidlu, kost holenní“ (PSJČ) V anatomickém diskursu je holeň upozaďovanou kategorií, mnohem podstatnější se stává fakt, že je tvořena *kostí holenní*, což je termín, který pojmenování *holeň* zatlačuje v odborné literatuře do pozadí. Přestože v korpusu tento výraz převyšuje v neoborné literatuře, není možné jej považovat za plnohodnotný součást kategorizace naivní (není obsažen ani ve frazeologii).

lýtko

Anatomie vyděluje na lidském těle *bérec* oproti *stehnu* a *noze* a na *bérci* vyděluje *lýtko* a *holeň*. Na rozdíl od lékařské perspektivy se nejexponovanější částí v přirozené kategorizaci stalo lýtko, dokladem jsou i četné frazémy obsahující tento komponent. Výkladové slovníky opět spíše využívají anatomické definice a lýtko charakterizují jako „zadní svalnatou část bérce“ (SSČ, SSJČ), PSJČ více neanatomicky jako „zadní část nohy pod kolenem“.

kotník, kloub

Stejně jako v anatomickém názvosloví má i naivní obraz jednu kategorii pro kotníky na ruce a na nohu. Typičtějším představitelem kotníků jsou v naivní perspektivě kotníky na nohu, na rozdíl od anatomie však není rozlišován kotník vnitřní a vnější. Navíc se někdy hovoří o kotníku na prstě. V PSJČ nacházíme tento popis významu „vystouplý kloub kosti nad chodidlem a v zápěstí rukou; kloub prstu“. V novějších SSJČ a SSČ je už definice přiblížena víc k anatomické kategorizaci, zohledněno je, že se nejedná o kloub: „vystouplý konec kosti v kloubu nad chodidlem, v zápěstí a na prstech“. Synonymitu *kotníku* a *kloubu* uvádí Haller. Oproti lékařské terminologii *kloub* znamená nejen „pohyblivé spojení dvou (i více) kostí“, ale také „výčnělinu kosti“. Kloub i kotník jsou v naivním jazykovém obrazu světa ukotveny v mnohem širším významu.

chodidlo, spodek nohy, spodní plocha nohy, ploska

Již podle synonymních lexikálních jednotek je možné vyvodit význam slova *chodidlo*, jedná se o tu část nohy, na níž se našlapuje (SSČ, SSJČ). PSJČ hovoří o spodním dílu dolní končetiny, ale definici pomocí funkce našlapování také zachovává.

nárt, hřbet chodidla

Nárt je ve slovnících definovaný shodně jako „hořejšek, horní část, hřbet chodidla“, od anatomického pojetí se tato kategorie liší tím, že nezohledňuje členitost, složení z pěti nártních kostí. Opět tu také narážíme na širší pojetí chodidla než jen „část, na níž se našlapuje“.

špička

Lékařský diskurs kategorii, kterou nazýváme z naivní perspektivy *špička* a která je ukotvena také ve frazeologii, vůbec nemá, anatomové nečlení chodidlo jinak než dle kritérií svalů, kostí, nervů, ... , hovoří o např. *prstech*, ale ne o „přední části chodidla“.

pata

Anatomická definice zohledňovala dorsálním umístění paty a zdůrazňovala zejména patní výběžek. Podobné rysy akcentují i popisy významu ve výkladových slovnících: „zadní část chodidla nohy“ (SSČ, SSJČ), „nejzadnější část chodidla s výstupkem nazad přečnávajícím“ (PSJČ). V naivní perspektivě chápáno často jako protějšek špičky.

prsty u nohou

Ve shodě s medicínským názvoslovím má i naivní kategorizace tentýž výraz pro útvary na noze i na ruce – *prsty*. Medicína i běžný jazyk si pro odlišení vypomáhá určeními *prsty nohy*, *prsty na noze*. Jak se ukáže v průběhu naší práce, primární v naivním obraze lidského těla jsou ruce a pojmenování na nohou jako by bylo analogií, možná právě proto i ve výkladových slovnících stojí na prvním místě význam prstů jako „útvary zakončujících ruku“, obdobně je pak vystaven význam druhý *prst* jako „jeden z pěti pohyblivých útvary zakončujících chodidlo nohy“.

palec + malík, malíček

Příkladem analogie mezi pojmenováními prstů na noze a ruce, mohou být i názvy jednotlivých prstů. Na ruce se rozlišuje *palec*, *ukazováček / ukazovák*, *prostředníček / prostředník*, *malík / malíček*, kdežto na noze jsou pojmenovány jen útvary krajní, výrazné, odlišující se od útvary ostatních – *palec* a *malík / malíček*. O noze se tedy ve svých heslových odstavcích zmiňují slovníky právě jen v případě *palce* a *malíku / malíčku*. *Palec* znamená „nejsilnější prst ruky nebo nohy“, *malík / malíček* pak „nejmenší prst ruky nebo nohy“. V SSJČ je zohledněno i anatomické členění palce na dva články, čímž se liší na ruce i na noze od ostatních prstů: „nejsilnější prst mající jen dva články“. V anatomické nomenklatuře většinou stojí na noze *palec* v opozici k prstům ostatním a *malíček* se nevyčleňuje.

nehet

Podobně je tomu v případě *nehtu*, i zde funguje analogie. Podle výkladových slovníků se jedná o „zrohovatělou ploténku pokožky na konečných člancích prstů“ (PSJČ), „plochý rohovitý útvar kryjící na hřbetní straně konec prstu“ (SSJČ). Denotát je tedy shodný s denotátem ve vědecké perspektivě.

Obecně lze říci, že se výkladové slovníky často kloní spíše k anatomické perspektivě a využívají k výstavbě významu její poznatky, tento fakt srovnání obou perspektiv komplikuje. Přesněji určujeme míru „přirozenosti“, příslušnosti k naivnímu obrazu světav

rámci pojednání o výzkumu frazeologie, který je předmětem stěžejní části naší práce (viz kapitolu 3, zohledňovány jsou jen ty části, které zmiňuje frazeologie).

Pro přehlednost uvádíme ještě tabulku zahrnující výše jmenované prvky obou množin, A i B.³²

Množina A	Množina B
<i>dolní končetina, pletenec dolní končetiny, volná dolní končetina, pánev, kyčelní kloub, stehno, koleno, bérec, holeň, lýtko, noha, vnitřní kotník, vnější kotník, nárt, hřbet nohy, zánártí, chodidlo, pata, prsty</i>	<i>noha, rozkrok, stehno, kyčel, koleno, podkolení, holeň, lýtko, kotník, chodidlo, nárt, špička, pata, prsty, palec, malík</i>

Tab. 1: Srovnání lékařské (množina A) a naivní perspektivy (množina B)

2.3 Konfrontace perspektiv

Ve výše uvedené kapitole bylo několikrát uvedeno, že oddělení vědecké a naivní perspektivy striktními hranicemi není zcela možné. Tento jev se promítl také do výběru výrazů obou množin A i B. Vznikl jakýsi průnik jak po formální stránce, tak po stránce významové, a to v případech, kdy výkladové slovníky češtiny kopírovaly pojetí vědecké kategorizace.

Přesto bylo již možné vyzorovat několik základních rozdílů mezi tím, jak vidí nohu / nohy naivní perspektiva a jak vědecká.

Terminologie vědecká se snaží o co možná nejpřesnější usouvztažnění všech pojmenování navzájem, o průhlednost motivace jednotlivých termínů, o obsažení materiální podstaty tělesného ústrojí, jeho umístění i o zohlednění vztahu k částem jiným, k základní anatomické pozici (*dolní kloub zánártní*). Uplatňování orientace „nahore – dole“ či „vpravo – vlevo“ je jednou ze společných vlastností obou perspektiv.

Na rozdíl od anatomické nemusí mít naivní perspektiva pro daný výraz jednoznačný význam, může jím vydělovat různé denotáty (např. *noha* jako dolní končetina a *noha* jako koncová část dolní končetiny), také může označovat ne jednoznačně vymežitelný útvar

³² Tučně jsou psána pojmenování obou množinám společná, a to z hlediska formy.

(např. *rozkrok*). Vzhledem k anatomickému chápání pojmenování může být přirozeně pojatý význam užší či širší (např. *koleno*).

Pro naivní obraz je typické je spoléhání na vizuální vjemy, běžný jazyk nehovoří o šlachách, o nervech, ... o žilách nohy, „nerentgenuje“ *nárt* „dovnitř“ a nekategorizuje jej jako složený z pěti kostí apod.

Jazykový obraz odráží tedy „povrchovou“ podstatu částí nohy / nohou a také akcentuje vše, co je nějakým způsobem vizuálně či hmatově výrazné (*kotník, pata*). Části těla se mohly pro člověka stát významnými, povšimnutelnými také na základě pocitů v těle (pocit bolesti, svědění, ...) nebo na základě své funkce (*chodidlo*). Části, které nebyly významné v rámci alespoň jednoho z těchto hledisek, nejsou v naivním obraze exponovány (např. *holeň* oproti výraznému *lýtku*).

Zásadní rozdíl mezi oběma perspektivami spočívá i ve faktu, že termíny by neměly mít žádný příznak, žádné konotace. V tomto ohledu je právě naivní obraz mnohem bohatší a jeho bohatství lze odhalovat zejména na základě výzkumu frazeologie. Právě frazeologii (konotacím) bude věnován další kapitola naší práce.

2.4 Další kategorizace

Anatomická (obecně lékařská) terminologie není jediná soustava termínů, která zahrnuje pojmenování týkající se dolní končetiny člověka. Na nohu / nohy lze nahlížet také z perspektiv jiných oborů či vědních odvětví, například z hlediska taneční teorie, krejčovství, tělovýchovy nebo reflexní terapie.

2.4.1 Taneční teorie

Jednou z hlavních funkcí nohou je funkce pohybová. Také v tanci, který je specifickým druhem pohybu celého těla, hrají nejpodstatnější roli právě nohy. Taneční teorie³³ vnímá nohu jako nástroj tance a snaží se postihnout mnohost pohybů, které noha umožňuje a které se v tanci uplatňují.

³³ Termíny z taneční oblasti, které budeme uvádět, čerpáme především z knih Zdeňka Lansfelda a Jiřího Plamínka *Technika standardních tanců* (1999) a *Technika latinskoamerických tanců* (2000).

Výsek skutečnosti, který je v anatomické perspektivě označován jako *dolní končetina*, se v taneční terminologii nazývá důsledně *noha*. Pro dolní část nohy, která se dotýká parketu, je užíváno pojmenování *chodidlo*.

Primárními je pro tanec rozlišování *pravé a levé nohy*, případně *pravého a levého chodidla*. Specifikem v tanečních termínech je také odlišování *nohy stojné (opěrné) a kročné*. V tanci totiž hraje roli nejen stranová opozice pravý – levý, ale důležitým vymezujícím kritériem je i informace, na které noze spočívá váha těla a která noha zahajuje pohyb do konečného tanečního postavení.

V tanci hraje stěžejní roli také druh nášlapu, tedy informace, která část chodidla se při kroku dotkne parketu jako první. Pro detailní popis techniky nášlapů slouží v taneční teorii podrobné členění chodidla na úseky, které mají své specifické pojmenování: *pata*; *špička*, špička se ještě dělí na: *bříško, bříško–plocha, vnější hrana špičky*.

Naivní kategorizace daných názvů nepoužívá, neboť tak detailní rozčlenění chodidla nepotřebuje. V lidových tradicích se odrazil jen základ tohoto členění, tj. členění na patu a špičku. Příkladem může být dodnes známý verš *pata, špička, celá noha* z jedné sloky písní, které se zpívaly a hrály k českému salónnímu tanci z devatenáctého století zvanému *Česká beseda* (OSN, 1996–2003).

2.4.2 Krejčovství

Jak bude ukázáno v dalších kapitolách této práce, s pojmem *noha* se úzce pojí i oblast obouvání a odívání (dokladem toho jsou například slovotvorné deriváty *nohavice, ponožka, podkolenka, opatek* apod.). Díky zvyku lidské nohy obouvat a odívat se tato část těla stala pro daná odvětví klíčová.

Z derivátu *nohavice* je patrné, že výrazem *noha* se při výrobě oděvů označuje celá dolní končetina. Krejčovství nohy chápe nejen jako předmět odívání, ale také užívá specifického členění nohy, které slouží jako užitečný ukazatel míry. Například délka sukně či kalhot může být *ke kotníkům, do půli lýtek, pod kolena, nad kolena, ke kolenům, do půli stehen*.³⁴ Stejně části těla se rozlišují také proto, že je pro zhotovení oděvu mnohdy potřeba změřit jejich obvod: *obvod stehna, obvod kolena, obvod pod kolenem, obvod lýtky, obvod nad kotníky* apod. Krejčovská perspektiva v souladu s naivní perspektivou zná a

³⁴ Zdrojem pro krejčovská pojmenování jsou zejména knihy *Základy výroby oděvů* (Kühnová, 1965) a *Od krinolíny k džínsům* (Skarlantová, 1979).

pojmenovává kategorii *rozkroku*, navíc rozlišuje vnější a vnitřní stranu nohy, kde se berou míry pro ušití kalhot, a to *délka od pasu* (neboli *boční délka*) a *délka v kroku*.

2.4.3 Tělocvičná terminologie

Vypracovaný terminologický aparát používá tělocvičná teorie. Základní členění spočívá v rozlišování druhu **pohybu a postoje** (dělení postoj vs. pohyb hraje roli také v profilování nohy, viz 3.1.2.3). Mezi základní postoje patří *stoj jednož* či *obouž* (kategorie pojmenovaná *noha* tedy odpovídá anatomické kategorii *dolní končetina*), dále *stoj spatný* či *stoj rozpatný*.³⁵ Užívá se také termín *stoj nožný*, jehož podkategorie jsou například *dřep přednožný* nebo *stoj únožný levou*. V posledním jmenovaném kolokačním termínu figuruje adjektivum *levou*, míněna je levá noha a je zřejmé, že i pro tělovýchovu je užitečné rozlišování opozice „pravý – levý“.

Názvy pohybů používají opět rys počitatelnosti nohou, jako to bylo u postojů: poskok jednož, dále rys vzájemné pozice nohou: poskok snožmo. Další názvy se týkají pohybů nohama, cvičící člověk může *přednožit*, *zanožit*, *přednožit vzhůru*, *přednožit dolů*, *unožit*, *přinožit*, *unožit vzhůru*, *unožit dolů*. Těmto úkonům odpovídá repertoár adverbii (*přednožmo*, *přednožmo povýš*) a adjektiv (*přednožný*).

V příkladech tělocvičného názvosloví je jasně patrné, že hlavní roli hraje pojmenovávání pohybů a postojů, pro ně existují četné a specifické kategorie. Kategorizace samotné nohy využívá nejzákladnějších názvů, s nimiž jsme se setkali spíše než u anatomické perspektivy u perspektivy naivní: kotník, koleno, pata, špička atd.

2.4.4 Reflexní terapie

Reflexní terapie je masážní metoda, která se zabývá reflexními body zejména na lidských chodidlech. Pro určení přesné lokalizace daného bodu je potřeba podrobně specifikovaná kategorizace. Na jedné z vyšších úrovní obecnosti rozlišují terapeutové stejně jako naivní kategorizace: *chodidlo* (*pravé a levé*), *šlapka* (část chodidla, na niž se našlapuje), *vnější strana chodidla*, *vnitřní strana chodidla*, *pata*, *palec* a *prsty*. Celé chodidlo je dále členěno na tzv. *zóny*, a ty pak ještě dále podrobněji.

³⁵ Tělocvičná terminologie byla excerpována zejména z knihy *Základní gymnastika – názvosloví nejčastěji používaných postojů, poloh a pohybů (cvičení prostrná)* od Soni Formánkové (2005)

Často jsou užívány anatomické názvy, neboť reflexní terapie se řadí mezi obory alternativní medicíny, a tyto anatomické názvy slouží jako pomocná místa, k nimž je vztažen daný reflexní bod. Nejčastěji se však termíny klasické medicíny užívají pro ústrojí, která mají být masáží daného reflexního bodu léčena: např. *příčná zóna vrchního okraje ramene*.

Kategorizace v reflexní terapii je ukázkou snad nejpodrobnějšího členění nohy (resp. chodidla).

3. JAZYKOVÝ OBRAZ NOHY / NOHOU A JEJÍCH / JEJICH ČÁSTÍ V ČEŠTINĚ

Ve výše uvedené kapitole bylo zmíněno, že jeden z rozdílů mezi naivní a vědeckou kategorizací spočívá v absenci konotací u termínů. Dosud jsme ovšem i v případě pojmenování z běžného jazyka uvedli jen některé z tzv. „uzavřených definic“ (Tokarski, 2007), tj. definic klasických, v nichž je význam uchopen strukturálně pomocí generického sému (nejbližšího nadřazeného pojmu) a sému specifikačních, diferenčních, dílčích diagnostických rysů, které odliší jev od ostatních jevů z dané nadřazené kategorie. (Viz kapitolu 1.)

Následující kapitola (kapitola 3) předkládá nejen podrobnější souhrn těchto uzavřených definic nohy / nohou a jejích / jejich částí, ale také prezentuje pojetí daných pojmů, které se označuje jako pojetí „umírněné kognitivistické“ (Grzegorzczkova, 2010, s. 278–279) a které zohledňuje konotace, ovšem pouze systémové, konvencionalizované v jazykových datech. V našem výzkumu do konvencionalizovaných dat zahrnujeme především ustálené a opakovatelné lexikální jednotky, tj. frazeologizmy.

3.1 Noha / nohy

Nejprve se zaměříme pouze na pojmenování *noha / nohy*³⁶ a jeho slovotvorné deriváty.

3.1.1 Slovníkové definice

Nástin charakteristik významu spojeného s pojmem NOHA / NOHY ve výkladových slovnících češtiny byl předložen částečně již výše v souvislosti s konfrontací vědecké a nevědecké perspektivy v nahlížení daného pojmu (viz kapitolu 2). V tomto oddílu bude podán podrobnější, chronologický přehled jednotlivých definic nohy z českých výkladových slovníků, a to nejen těch, které souvisejí s nohou jako součástí lidského těla.

³⁶ Jak bude probráno v oddíle 3.1.1, pojmenování *noha* může nabývat různých významů, respektive lexií. Nejzákladnější je samozřejmě lexie „končetina“. Tato lexie na jedné straně a všechny ostatní na druhé tvoří zvláštní protiklad živý versus neživý, který je důležitý také na rovině morfologické. V souvislosti s rozdílem mezi končetinami lidí a živočichů se v genitivu a lokálu plurálu užívá spíše tvar *nohou*, v instrumentálu plurálu pak výhradně tvar *nohama* (pozůstatky duálu); v souvislosti s ostatními lexiemi je v genitivu a lokálu plurálu možné použít tvary *noh* a *nohách*, v instrumentálu musí být závazně užit tvar *nohami*.

Josef Jungmann ve svém Slovníku česko-německém (1836, citováno dle vydání z roku 1990) předkládá dva hlavní významy lexému *noha*: 1) „oudy člověčí a vůbec živočišné, na kterých stojí a jimiž se z místa na místo pohybují“³⁷ a 2) „zvlášť dolejší část celé nohy člověčí, noha sluje“, tj. významy odpovídající německému *das Bein* a *der Fuß*. Navíc Jungmann přidává i další, neočíslované významy: „vše co noze podobno, neb spodek jest věci“ (např. *nohy u stolice, u stolu, u pluhu*), „míra čtyř dlaní, střevíc“ (kupříkladu *A ta má na dyl okolo 33 noh.*) a „ve verších, stopa“ (s příkladem *verš šestinohý*). Pro specifické spojení *v nohách* je uveden význam „tam, kde nohy bývají, t. dolní část postele“. Vše je doplněno četnými frazémy, textovými doklady a spojeními, která pojmenování *noha* obsahují, včetně jmen rostlin (*nedvězí noha* = petržel), nástrojů (*kozí nohy* = klíče, které užívají zlodějové) apod.

Česko-německý slovník grammaticko-fraseologický (1878–1893) od Františka Štěpána Kotta v podstatě cituje Jungmannovu definici: „údy člověčí a vůbec živočišné, na kterých stojí a jimiž se z místa na místo pohybuje“ a i v případě dalších významů z Jungmannova pojetí vychází: „co noze podobno, neb spodek je věci“, „míra čtyř dlaní, střevíc“, „ve verších, stopa“. Podobně jako Jungmann i Kott vystavuje heslo na četných textových dokladech a doplňuje jej o typická slovní spojení s komponentem *noha*, botanické termíny, názvy nástrojů (*kozí nohy*) i obrazců (*muří noha* = pentagram). Na rozdíl od svého předchůdce však Kott nabízí přehled některých anatomických názvů jednotlivých částí nohy (např. *kost stehenní*), výčet odborných názvů pro druhy noh ptačích (*noha hrabavá, noha srostloprstá*), noh hmyzu apod. a navíc také tělocvičné názvosloví spojené s nohou (*noha vznosná*, více viz 2.4.3).

Výkladový Slovník jazyka českého (1937) od autorské dvojice Pavel Váša a František Trávníček podává jako hlavní významovou definici lexému *noha* toto vysvětlení: „celá dolní končetina n. jen chodidlo“. Následuje nerozčleněný výčet ustálených slovních spojení a jejich výkladů. Na závěr heslového odstavce je uveden příklad *ani noha tam nevstoupila* s významem „nikdo“, což je okomentováno jako „noha – symbol člověka“. *Noha u nábytku* a *noha houby* jsou zastřešeny poznámkou „podle podobnosti“.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) přiřazuje k pojmenování *noha* základní významovou definici: „končetina živočichů sloužící k pohybu po zemi n. ve vodě,

³⁷ Pravopis upravujeme podle současné normy (např. *stogj* → *stojí*).

u člověka dolní končetiny n. jen chodidlo“. K tomuto významu jsou přiřazena specifická kontextová užití slova, v nichž dochází k posunu významu (např. *Široký kámen a v něm vtlačena lidská noha* = „otisk chodidla“). Odděleně od této lexie (*noha* jako „část zvířecího či lidského těla“) stojí význam expresivní: *noha* jako „(jediný) člověk, tvor, jedinec“ (*U Štubrů nebude ani noha.*). Vyčleněny jsou i významy související s výskytem komponentu *noha* v botanických názvech (*ptačí noha* = „rostlina z čeledi motýlokvetých“) či v názvech obrazce (*muří noha*). Jako další chápání slova *noha* je uvedeno „dolejší část, spodek, pata, úpatí“ (*u nohou kříže byla tabulka*), které je aplikovatelné i na grafickou podobu některých písmen: „spodní hranolovitou část litery“. Stejně jako v předešlých slovnících i PSJČ zmiňuje i význam *nohou* (u lože, hrobu) jako „místa, strany, kde bývají nohy“. Opomenuta není ani noha ve smyslu „podpěrná součást rozmanitých předmětů mající tvarově podobu nohy (sloupku)“ včetně specifikace významu na „spodní část plodnice vyšších hub (nesoucí klobouk n. hlavičku), třěň, hloubek“. Za archaické jsou označeny lexie „(délková míra) stopa, střevíc“ a „stopa ve verši“.

Pozdější výkladový slovník, Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989), zahrnuje v rámci heslového odstavce věnovaného NOZE celkem 7 dílčích lexii. K první lexii 1. „končetina sloužící k pohybu (u lidí dolní) je přiřazeno větší množství ustálených slovních spojení, frazémů i anatomická definice nohy „část dolní končetiny pod kotníkem“. Ve sféře běžného jazyka SSJČ tedy explicitně nepřipouští zúžené pojetí nohy jako pouze koncové části dolní končetiny. Dalšími lexemi jsou: 2. „nikdo“ (zpravidla ve spojení *ani noha*), 3. pro ustálené spojení *muří noha* „čarovný obrazec ve tvaru pěticipé hvězdy nakreslený jedním tahem, přeneseně podpis čmáranina“. Botanického názvosloví se týká čtvrtý podvýznam: 4. „co něčím nohu třeba i velmi vzdáleně připomíná“. *Nohy skříně, postele, houby* apod. se týkají 5. lexie „spodek mající podobu nohy a sloužící jako podpěra; dolejší, spodní část něčeho“. 6. podvýznam pomnožného jména *nohy* je „(u lůžka n. hrobu) strana, kde ležící člověk má nohy“. 7., poslední lexie je označena jako arch. „(délková míra) stopa“.

Nejnovější z výkladových slovníků, Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005), vychází ze SSJČ, avšak jednotlivé lexie redukuje na tři: 1. „končetina sloužící k pohybu (u lidí dolní)“ i „dolní část s chodidlem“, 2. „spodní část předmětu připomínajícího nohu 1“ a 3., která je vyhrazena pro pomnožné *nohy*, tj. „strana,

kde má ležící člověk nohy“. Na rozdíl od SSČJ není v tomto slovníku užší pojetí nohy jako koncové části dolní končetiny omezeno jen na anomické názvosloví.

Níže uvádíme tabulku (tab. 2), která shrnuje, jak k významu nohy jednotlivé slovníky přistupují.³⁸

³⁸ Sloupec „Lexie“ obsahuje jen ty definice, které se ve slovnících alespoň jednou objevily jako reprezentující samostatné lexie. Křížkem je značeno, že daný význam není v daném díle samostatně uveden. K značce potvrzující výskyt (✓) jsou často přiřazeny ještě podrobnější informace o zpracování hesla, zejména o sdružení či naopak oddělení některých lexíí. Z důvodu stručnosti jsou jednotlivé názvy slovníkových děl kráceny následujícím způsobem: **Jungmann** – Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*; **Kott** – Kott, F., Š.: *Česko-německý slovník grammaticko-fraseologický*; **V+T** – Váša P., Trávníček F.: *Slovník jazyka českého*; **PSJČ** – *Příruční slovník jazyka českého*; **SSJČ** – *Slovník spisovného jazyka českého*; **SSČ** – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*.

	Lexie	Jungmann	Kott	V+T	PSJČ	SSJČ	SSČ
1	„končetina“	✓, u živočichů včetně člověka, k stání i pohybu	✓, u živočichů včetně člověka, k stání i pohybu	✓, jen pro člověka, dolní	✓, u živočichů k pohybu po zemi nebo ve vodě, u člověka dolní	✓, slouží k pohybu nejen u člověka, u lidí dolní	✓, slouží k pohybu nejen u člověka, u lidí dolní
2	„jen koncová část dolní končetiny (pod kotníkem) / chodidlo“	✓, jen u člověka	✓	✓, v jedné lexii s 1	✓, jen u člověka, součástí lexie 1	✓, klasifikováno jako anatomické, uvedeno v rámci lexie 1	✓, uvedeno v rámci lexie 1
3	„podpěra / část předmětů nohu připomínající“	✓	✓	✓, i pro houbu	✓, i pro houbu	✓, i pro houbu	✓, i pro houbu
4	„dolejší část spodek, pata, úpatí“	×	×	×	✓, i pro součást písmene	×	×
5	„(jediný) člověk“ – obvykle ve spojení <i>ani noha</i> = „nikdo“	✓, ne jako samostatná lexie, ale v uvedených příkladech u lexie 1	✓, ne jako samostatná lexie, ale v uvedených příkladech u lexie 1	✓	✓, označeno jako expresivní	✓, jen pro spojení <i>ani noha</i> = „nikdo“	✓, označeno jako expresivní, uvedeno v rámci kolokací
6	„strana (postel, hrobu), kde ležící člověk má nohy“	✓	✓, ale jako součást lexie 3	✓, uvedeno v rámci příkladů kolokací	✓	✓, pomnožné	✓, pomnožné
7	grafický obrazec – spojení <i>muří noha</i>	×	✓, šesticípý obrazec	×	✓, pěticipý obrazec i zvláštní značka obecně	✓, pěticipý obrazec, ale i značka obecně	×
8	„délková míra“	✓	✓	×	✓, označeno jako archaické	✓, označeno jako archaické	×
9	„stopa ve verši“	✓	✓	×	✓, označeno jako archaické	×	×
10	„součást názvu některých rostlin, jejichž části se noze podobají“	✓	✓	jen <i>kuří noha</i> v samostatném hesle <i>kuří</i>	✓	✓	×

Tab. 2: *Noha* ve výkladových slovnících

Představené shrnutí definic nohy, které podávají výkladové slovníky češtiny, poukázalo na několik jevů:

- 1) Základní významová definice nohy (první z lexií) do značné míry ve všech případech vychází z lékařského či obecně z biologického kontextu. Slovníky užívají nejen anatomický termín *končetina*, ale zohledňují i fakt, že se nemusí jednat vždy o část lidského těla, ale i o ústrojí některých živočichů obecně. Končetina představuje generický sém významu, který je pak specifikován rysy odlišujícími končetinu–nohu od končetiny–ruky. Nejčastěji je tímto rysem určení funkcí nohy, tj. stání a pohyb. V případě SSČ a SSJČ je uvedena jako specifická funkce nohy pouze schopnost pohybu, což k odlišení nohy od ruky není rysem dostačujícím, patrně proto je doplněna i informace o orientaci končetiny vůči celému lidskému tělu, tj. dolní. Ani jedenkrát se však nevyskytuje informace o tom, že se v případě člověka jedná o část těla párovou, rozlišenou na levou a pravou. O rozdílném počtu nohou u člověka a u ostatních živočichů se zmiňují pouze Jungmannův a z něj vycházející Kottův slovník, avšak jen v textových dokladech kolokací, např. *Člověk, pták má dvě, savci na větším díle čtyři nohy, žížaly³⁹ šest noh.* (Jungmann, 1990, citát z Komenského).
- 2) Zpracování jednotlivých hesel je do značné míry nesourodé. Slovníky mísí významy konkrétní a přenesené, výklad některých ustálených slovních spojení považují za samostatnou lexii a naopak.
- 3) Vzhledem k zaměření naší práce je nejvýznamnějším rozporem v slovníkových heslech fakt, že na základě daných významových definic není možné porozumět většině uvedených textových dokladů. Např. *vykročit pravou nohou* (s výkladem „šťastně“) by nebylo pro českého mluvčího vůbec srozumitelné, pokud by nedisponoval zcela jinými znalostmi a zkušenostmi, pokud by neznal symbolický charakter opozice „pravý – levý“ apod. Tento rozkol je dán charakterem samotných definic, které zohledňují především vědecké hledisko a naše přirozené chápání světa opomíjejí nebo zobrazují v neúplnosti.

³⁹ Ve staré češtině označení žížala mohlo znamenat i hmyz obecně. Viz např. Rejzek, 2001.

Mnohým textovým dokladům ve slovnících by bylo tedy možné porozumět tehdy, pokud by významová definice nohy zahrnovala nejen denotační význam, ale i více konotací, spoluvýznamů k pojmu přináležících a v mysli mluvčích uložených. Jak bylo několikrát řečeno výše, tento oddíl, oddíl 3, bude věnován konotacím systémovým.

3.1.2 Systémové konotace

Hovoříme-li o systémových konotacích, máme na mysli ty, které je možné doložit jazykovým materiálem a které jsou tzv. intersubjektivní, tj. široce sdílené jazykovým společenstvím.

Na začátku tohoto oddílu jsme předeslali, že hlavním zdrojem pro zjišťování systémových konotací budou v našem výzkumu ustálené a opakovatelné lexikální jednotky, tj. frazémy. Avšak frazeologie není jedinou možnou sférou, z níž lze konotace čerpat a zjišťovat jejich ukotvení v systému jazyka. Jak navrhli polští jazykovědci (Bartmiński – Panasiuk, 2001), dalším potvrzením konotací může být původ daného pojmenování; jeho sekundární, přenesené významy i významy jeho slovotvorných derivátů; lidová slovesnost i jiné texty v společenství dobře známé a tzv. „diagnostické věty“.⁴⁰

V případě výzkumu pojmu NOHA a lexému *noha* se kromě sféry frazeologie a sekundárních významů ukázaly jako nejpřínosnější zejména sféra etymologie a motivovanosti slova a okruh slovotvorných derivátů od pojmenování *noha*. Tyto dvě oblasti jsou probrány odděleně, frazeologie a sekundární významy zahrnujeme již do výkladu samotných významových profilů nohy / nohou.

3.1.2.1 Původ pojmenování

Pro současného rodilého mluvčího češtiny představuje noha výraz s tzv. neprůhlednou motivací, nevnímá ho jako slovo odvozené od slova jiného. Etymologické slovníky rekonstruují praslovanskou podobu **noga*, která souvisí s *nehet* v původním významu „pazneht, kopyto“. Noha ve slovanštině byl hanlivý název, který postupně vytlačil

⁴⁰ Například „diagnostická věta“ *je to pes, ale nekouše.*, která nepřímo poukazuje na to, že se psem se pojí typická konotace „pes kouše“. Další příklady například ve Vaňková a kol, 2005, s. 89.

pojmenování od původního indoevropského kořene **pēd-*. Tento indoevropský kořen je dnes dochován ve výrazech *pěší, pěšec, pěšák, pěšácký, pěchota, pedál, pěšina* či *pěšinka*, tedy ve výrazech, které svým významem s jazykovým obrazem nohy úzce souvisejí. Implikují totiž jednu z typických funkcí nohou – pohyb, a to pohyb po cestě, pěšině. Jak uvidíme v pojednání o jednotlivých profilech nohy / nohou, jedná se o jedno ze stěžejních konceptuálních schémat souvisejících s touto částí těla.

I fakt, že pojmenování *noha* bylo dříve hanlivé, poukazuje na to, co nohy pro naše předky znamenaly a jak je doceňovali. Kvůli tomu, že jsou orientovány dolů, spjaty se zemí, špínou a jsou daleko od „ústředí“ člověka,⁴¹ byly patrně spíše deklasovány. Kromě opozice „nahore – dole“ se tu tedy může uplatňovat i schéma CENTRUM – PERIFERIE.

Paradoxní kontrast k schématu „dole – horší“ tvoří přirovnání *jako noha* znamenající původně „tlustý jak noha“, ale ustálené dnes na významu „je to výborné a zcela uspokojivé“ (SČFI. Přirovnání, 2009, s. 233), tedy na významu s pozitivním vyzněním. Podle Machkova Etymologického slovníku jazyka českého (1997) se tento obrat ve významu dostal do módy v Praze v letech 1920–1930, jedná se tedy spíše o módní projev vynalézavosti mluvčích, a nevyvrací tedy prapůvodní interpretaci nohou v přirozeném světě jako něčeho nižšího, tedy horšího. Dokonce si dovolujeme tvrdit, že spíše než význam „výborné a zcela uspokojivé“, který je uveden v SČFI, se jedná o význam intenzifikační (*kšeft jako noha*), připodobňující intenzitu nějaké vlastnosti k mocné jako objem nohy.

Shrňme tedy, že původ slova *noha*, poodhaluje inklinaci k několika představovým schématům: CENTRUM – PERIFERIE a CESTA či k opozici „nahore – dole“, Podrobněji se těmito schématy a jejich souvislostí s pojmem NOHA budeme zabývat níže.

⁴¹ „Ústředím“ je myšleno smyslové, myšlenkové a pocitové centrum člověka, jak jej člověk z vlastního pohledu vnímá, kam umísťuje sídlo své duše, sídlo sebe sama. Pokud o nás někdo hovoří a my si nejsme zcela jisti, zda myslí právě naši osobu, zeptáme se *Já?* a daný výraz doplníme gestem ukazování si prstem na hrudník. Někam do této oblasti, zahrnující hlavu a trup, umísťujeme sídlo osobnosti. Např. srdce jako centrum emocí, hlava jako centrum myšlení i vnímání, neboť nese hlavní smyslové orgány, apod. Viz níže.

3.1.2.2 Slovotvorné deriváty od slova noha

Zdrojem významových konotací jsou, jak už bylo výše zmíněno, také deriváty daného pojmenování.⁴²

Část 3.1.2.3 podává přehled jednotlivých významových profilů, a to zejména na materiálu frazeologickém. Slovotvorné deriváty, svědčící o konotacích daného pojmu, se samozřejmě stávají i ukazateli jednotlivých profilů. I ze slova odvozeného je možné vysledovat, jaký aspekt významu je v něm exponován, vyprofilován.

Nejvíce se ve slovotvorných derivátech odráží aspekt **vzhledu** nohy / nohou. Nohy mohou být díky svému vzhledu význačným rysem některých jedinců (*nohatý*), a to především z hlediska jejich tvaru. Hovoříme tak o lidech *krátkonohých*, *dlouhonohých*, *křivonohých*, *plochonohých*, *ploskonohých*,⁴³ v případě žen je užíván i výraz *štíhlonohá*, ojediněle i *krásnonohá*. V případě rozličných živočichů se setkáváme i s pojmenováními *tenkonohý*, *nízkonohý*, *nitkonohý*, u hub pak *sametonohý*, kdy se více než vizuální vzhled uplatňuje hmatem vnímatelná charakteristika nohy houby. U živočichů a hub se ale jedná o druhové názvy v rámci biologické nomenklatury (*penízovka sametonohá*), a ačkoliv dokazují, že člověk motivoval pojmenování těchto jevů na základě vizuálních či hmatových zkušeností s nimi, nevypovídají nic zásadního o konceptualizaci nohy lidské. Zcela odlišný je například přístup k nohám lidským od přístupu k nohám zvířecím v zohledňování barvy: oblast zoologických názvů přetéká výrazy jako: *zelenonohý*, *žlutonohý*, *bělonohý*, *černonohý*, *červenonohý*, zatímco u lidských nohou nepředstavuje barva výrazný a v jazyce vyzdvížený rys.

Odborné názvy živočichů jsou co nejvíce motivována skutečným vzhledem, skutečnými vlastnostmi daných organismů, proto se užívá například těchto názvů tříd: *hlavonožci*, *ramenonožci*, *ploutvonožci* či *článkonožci*. U pojmenování lidských nohou v naivní perspektivě se s tak jasnou motivovaností strukturou a vzhledem končetin samozřejmě nesetkáváme. Dodejme, že u mytologických bytostí se může vzhled končetin přirovnávat k nohám zvířecím, např. *kozonohý bůh Pan*.

⁴² Uvedené deriváty byly excerpovány z výkladových slovníků češtiny a z korpusu SYN 2005.

⁴³ Některá slovo se týkájí nohy jako celé dolní končetiny, jiná jen její koncové části, tedy dvou významových odstínů, s nimiž jsme se setkali již ve výkladových slovnících. Viz 3.1.1.

Přestože tento rys výkladové slovníky opomíjely, je specifickou konotací, která k lidským nohám přináleží i jejich párovost. Normální počet nohou člověka i odchylky od něj jsou opět odraženy v slovtvorných derivátech. Za defektní je považováno, když je člověk *beznohý*, *jednonohý*, ale stejně tak je defektem a navíc i symbolem absurdnosti, když je lidská bytost *třínohá* (Např. „Houby, o kterých jsi mi vyprávěl, ti divní ptáci, třínozí lidé – to všechno existuje“). *Dvojnohost* / *dvounohost* je symbolem lidské podstaty, *čtyřnohost* zase prototypickou vlastností mnohých živočichů, někteří nesou i odborný název *čtyřnožci* / *čtvernožci*, v jejich případě je pak absurditou *pětínohost* (*pětínohé tele*) Živočichové mohou ale být také *šestinozí* či *osminozí*, mytičtí tvorové *desetinozí* i *dvanáctinozí*. Na první pohled neurčitelný počet nohou může vést k derivátům *mnohonohý* či *stonohý*, srov. s pojmenováním členovce *stonožka*. Ve sféře neživých předmětů s nohami⁴⁴ se objevuje pojmenování stoličky jako *trojnožka*, které se odrazilo i v pojmenování příčky u nábytku *trnož* či *trojnož*.

V souvislosti s lidskými bytostmi shromážděnými ve větším počtu, např. do davu, se říká *tisícínohý* (*tisícínohý dav*, *tisícínohý dupot*).

Lidská noha může být viděna také ve významové poloze „součást lidského těla párová, rozlišená jako pravá a levá“, mezi slovtvornými deriváty této tendenci odpovídají slova *pravonohý*, *levonohý* či *obounohý*, používané většinou ve sportovních hrách pro charakterizaci dominantní nohy člověka (*levonohý fotbalista*, *pravonohý záložník*). Tělocvičná terminologie často užívá výrazy zpřesňující provedení cviku *levonož*, *pravonož*, *obounož*.

V konceptualizaci nohou je kromě jejich vzhledu exponována také jejich **přináležitost k lidskému tělu**. Jistou vyčnělost i představu „vyrůstání“ z lidského těla dokládají například výrazy: *odnož*, *odnožit*, *odnožovat*, kterých se užívá pro výhonky rostlin i přeneseně pro členění, rozrůstání, větvení tématu, rodokmenu, instituce apod. (*odnož současné české kultury*, *odnož katalánštiny*).

⁴⁴ V souvislosti s rozdílem mezi končetinami lidí a živočichů se v genitivu a lokálu plurálu užívá spíše tvar *nohou*, v instrumentálu plurálu pak výhradně tvar *nohama* (pozůstatky duálu); v souvislosti s ostatními lexemi je v genitivu a lokálu plurálu možné použít tvary *noh* a *nohách*, v instrumentálu musí být závazně užit tvar *nohami*.

Podstatná je i orientace nohou vůči tělu a prostoru: jejich směřování dolů k zemi: tento aspekt významu se odráží v názvu pro obyvatele protilehlých stran zeměkoule: *protinožci*.

Jako součást těla je noha živým organismem, má schopnost hmatu, citu, může být znavená apod., můžeme jí tedy dopřát komfort a dopřát tak komfort i sobě, například nohu podložit *podnožkou*, nízkou stoličkou. S tím souvisí i oblékání a obouvání nohou, i tato zkušenost je konotována v slovtvorných derivátech, ten, kdo není obutý, je *bosonohý*, nohy je možné obléct do *nohavic* nebo *ponožek*.

Po vzhledu a přináležitosti k tělu člověka je dalším významovým profilem nohy / nohou její / jejich **funkce**. Prvořadou funkcí je sloužit jako prostředek **pohybu**. Ve slovtvorných derivátech od kořene *noh-* nebo *nož-* doklady tohoto profilu nenacházíme. Jen v případě slov s kořenem *pěš-* nebo *pěch-*, který se díky etymologickým souvislostem svým způsobem na utváření pojmu NOHA / NOHY podílí, je možné najít deriváty s tímto profilem související. Např. kdo se pohybuje po nohou, pohybuje se *pěšky* a může být *pěším turistou* či *pěšákem* ve vojsku zvaném *pěchota*. Pohyb lokomoční je konán po určité trajektorii, po cestě, cesta, která je procházena „po nohou“, je nazývána *pěšina* či *pěšinka*.⁴⁵

Z možných způsobů pohybu po nohou reflektují odvozeniny a složeniny v první řadě pohyb rychlý. Kdo je rychlého pohybu díky svým nohám schopen, je označován jako *bystronohý*, *rychlonožý* či *lehkonohý*.

Nohy umožňují člověku nejen lokomoci, ale i pouhý pohyb nohama, můžeme *zanožovat*, *přednožovat*, *přinožovat*, udělat *roznožku* nebo provádět skoky *snožmo*. Zejména adverbia *snožmo*, *sounož*, *roznožmo* patří mezi tělocvičnou terminologii, přesto reflektují naše nevědecké chápání nohou jako součástí našeho těla, s nimiž můžeme nějakým způsobem zacházet.

Kromě pohybu po nohou či nohama nacházíme ve slovech příbuzných a spjatých s nohou i doklady pohybu manipulačního, tedy spíše případy, kdy je pomocí nohy

⁴⁵ Od původního indoevropského kořene viz 3.1.2.1.

manipulováno různými nástroji, takové nástroje jsou pak nazývány *nožní* (*nožní brzda* analogicky k *ruční řízení* apod.).⁴⁶

Druhou zásadní funkcí nohy / nohou je **funkce podpěrná**, díky nohám je tělo schopné ukotvit se v prostoru, zaujmout postoj, postavení. Ojediněným dokladem této významové polohy je slovo *podnož*, používané ve sféře neživých věcí nebo rostlin a znamenající obecně podstavec či rostlina, na níž se štěpuje jiná odrůda, význam podpěrné funkce je tu tedy přenesen na ne-lidská jsoucná.

3.1.2.3 Významové profily nohy / nohou (frazologický materiál)

Co vše můžeme mít na mysli při užití slova *noha*? Z celého významu pojmu můžeme v různých případech užití akcentovat jen některý jeho aspekt, jen některou „variantu představy o interpretovaném předmětu“ (Barmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2007, s. 315). Předmět prezentujeme specifickým způsobem, zdůrazňujeme jen některého jeho stránky, interpretujeme jev tak, že vystupuje jen jeho určitý významový profil.⁴⁷ Uvnitř jednotlivých profilů je možné rozlišovat ještě detailněji vymezené třídy – subprofily.

Jak jsme mohli pozorovat v předešlé kapitole, náznaky významových profilů nohy / nohou se uplatňují například již na rovině slovo tvorby, výraznější ukázkou profilování je v případě tohoto pojmu frazeologie. Za frazém považujeme v souladu s koncepcí Slovníku české frazeologie a idiomatiky, který byl také jedním z hlavních excerpčních zdrojů, „ustálenou a minimálně dvouslovnou kombinaci libovolného slovního druhu s jiným (případně kombinaci stejných slovních druhů), která je příznačná tím, že (aspoň) jeden její člen je schopen se v daném významu a funkci spojovat s jinými slovy v textu jen omezeně“, a jejímž dalším rysem je „neobvyklá přenesenost, sémantický posun“ (SČFI. Přirovnání, s. 14).

⁴⁶ Díky etymologickému sepětí mezi nohou a slovy od kořene **pěd-* by bylo možné jmenovat v souvislosti s aspektem pohybu manipulačního také *pedály*, přestože nepatří k derivátům od kořene *noh-* nebo *nož*.

⁴⁷ O profilech a profilování více v oddíle 1.

Na základě nashromážděného materiálu frazeologických jednotek⁴⁸ byly stanoveny čtyři základní profily, které se na celkovém významu pojmu NOHA / NOHY podílejí.

Profil I: „Vzhled nohy / nohou“

Profil II: „Noha / nohy jako součást lidského těla“

Profil III: „Noha / nohy jako prostředek pohybu (po cestě) – lokomoce“

Profil IV: „Noha / nohy jako prostředek ukotvení lidského těla v prostoru“

Profil I: „Vzhled nohy / nohou“

Nohy představují vnější část lidského těla, a jejich podoba je tedy snadno vizuálně vnímatelná. Proto se s tímto pojmem často konotují vzhledové vlastnosti nohy / nohou. V daném profilu jsou odraženy jen ty z těchto vlastností, které jsou svým způsobem výrazné a pro nohu specifické. Profilována proto není například barva, neboť není výrazná ani typická. Naopak do popředí se dostávají tvar a velikost nohy, a to zejména v případech, kdy dochází k odchylkám od vzezření, které je běžné pro většinu lidí. V oddíle 2 byla v souvislosti s anomií popsána i tzv. základní anatomická pozice, při níž člověk stojí a jeho nohy zaujímají paralelní postavení se špičkami směrem dopředu. Není bez zajímavosti, že naivní obraz nohou často zaznamenává odchylky od normy, která je do značné míry shodná právě se základní anatomickou pozicí, tedy odchylky od vzpřímeného postavení s rovnoběžnými končetinami.

Před výkladem pro přehlednost uvádíme schéma tohoto profilu s jeho subprofiley (schéma 1a).

⁴⁸ Frazeologické jednotky byly excerповány zejména ze čtyř dílů znovu vydaného *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (2009), dále z Čelakovského *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (1970), ze Zaozálkových *Lidových rčení* (2009), z knihy Josefa Dobrovského *Českých přísloví sbírka* (1963), z *Českých přísloví* (1970) sebraných Janem Blahoslavem a Matějem Červenkou či ze stejnojmenného souboru Karla Krause (1931). Materiál by doplněn také excerpcí novodobé publikace *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století* (2003) od Dany Bittnerové a Franze Schindlera nebo prací Evy Mrhačové *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. (2000) a *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník* (2004, ve spolupráci s Renátou Ponzovou).

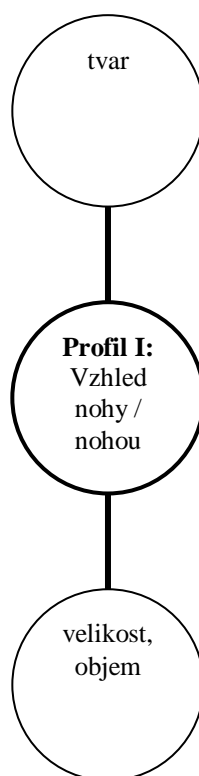

Schéma 1a: „Vzhled nohy / nohou“

První subprofil tvoří aspekt tvaru nohou, a to tvaru defektního, odchýleného od rovnoběžného postavení: říká se například, že má někdo *nohy do O*, tedy od kolen ke kotníkům prohnuté do stran a vzhledem připomínající písmeno O, dříve také *mít (v)opačité nohy*. Při právě opačném defektu, při němž jsou nohy v kolenou prohnuty k sobě, říkáme *mít nohy do X* (starší varianta je *mít pekařské nohy, mít kravské / břečkovité nohy*), což je motivováno opět podobností s daným písmenem. „Písmennému“ vzhledu nohou při těchto vadách motivoval frazém *mít čitelné nohy*.

Také typický tvar, objem a velikost končetin živočichů se stává zdrojovou oblastí pro přirovnání k nohám lidským, které tyto vlastnosti rovněž vykazují. Nadměrně velikým a mohutným chodidlům se říká *sloní noha*, o jejich nositeli, že má *nohu jako slon*, celá noha může být kvůli své nadměrnosti nazvána i *koňskou*. Naopak nápadně slabé, tenké a dlouhé nohy připomínající končetiny některých živočichů jsou pojmenovávány jako *nohy čapí* či *muší* a říká se *má nohy jako čáp, jako moucha, jako komár* nebo *jako pavouk*. S představou krásné ženy se mnohdy pojí frazém *má nožky jako gazela, jako laňka* nebo *jako srnka*,

v takovém případě se exponovaným aspektem nestává jen štíhlost a délka, ale také svižnost, schopnost rychlého pohybu. O nositeli dlouhých a výrazných končetin se říká, že *je samá ruka samá noha*.

Tenké nohy bývají v přirovnáních vztahovány i k předmětům se stejnou typickou vlastností: *nohy jako sirky, nohy jako hůlky* a navíc také s aspektem svižného pohybu *nohy jako strunky*. Nohy silné, mnohdy navíc také nateklé jsou připodobňovány k těžkým a objemným předmětům: *mít nohy jako kuželky, jako konve, jako od piána, noha jako džbán*. Naopak silnou věc můžeme přirovnávat k neobjemnějšímu místu na celé lidské noze: *je to silný / tlustý jak noha u zadku*.

Z hlediska tvaru je výraznou vlastností nohou, frazeologie však ukazuje, že spíše zvířecích, jejich lomený, v kloubu ohnutý a ohybatelný vzhled. Díky této motivaci vzhledu zvířecích končetin patrně vznikla metaforická pojmenování rozličných grafických znaků. Jak dokládají i výše uvedená hesla z výkladových slovníků, říká se pěticipé (výjimečně i šesticipé) složené z lomené čáry *muří noha*, význam se dokonce později ujal i obecně pro jakýkoliv „klikatý“ nápis. Znak uvozovek zase svým tvarem patrně připomínal nohy husí, proto dostaly metaforické pojmenování *husí nožičky*. Stranou konceptualizace lidské nohy stojí i název pohádkového podstavce různých staveb (paláce, domku) *kuří noha, kuří nožka*. Frazémy týkající se zvířecích končetin souvisejí především s jazykovým obrazem daných tvorů, resp. jejich vzhledu.

Profil II: „Noha / nohy jako součást lidského těla“

Klíčovou konotací, z níž vyvstává profil II, je „noha / nohy jako součást lidského těla“. Pod profil „součást těla“ zahrnujeme vnímání nohy / nohou zaprvé jako **živého organismu** vykazujícího stejné vlastnosti jako celé tělo a neodmyslitelně patřící k tělu; zadruhé jako **okrajovou součást těla**; zatřetí jako **párového ústrojí**; začtvrté jako nesouměrného párového ústrojí rozlišeného na **pravou a levou stranu** (viz schéma 1b).

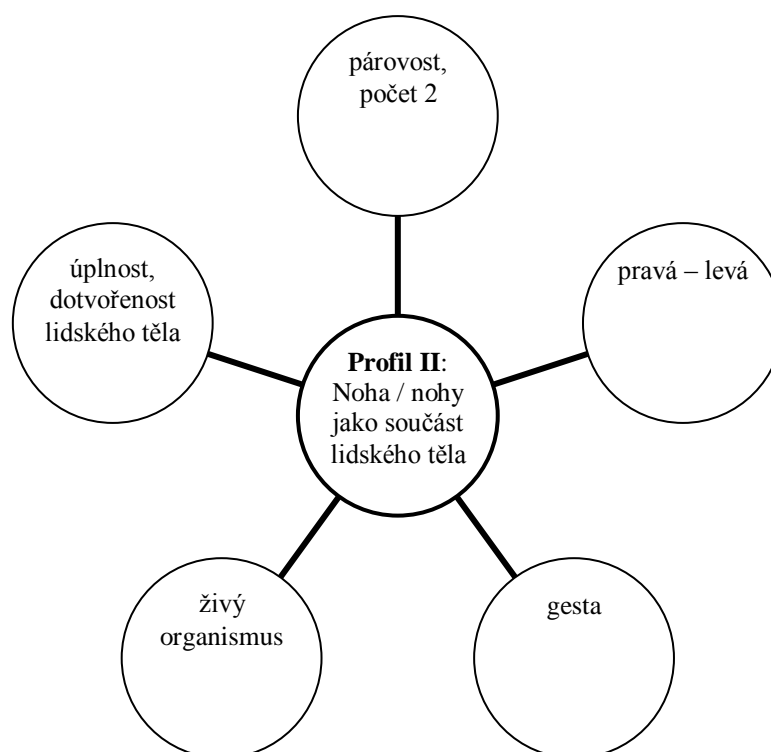

Schéma 1b: „Noha / nohy jako součást lidského těla“

Profil II je velice rozrůzněný, objevuje se v něm totiž často nejen konotace „noha přináleží k tělu“, ale kombinuje se s konotacemi významnými pro zbylé profily, např. ve frazému *vykročit levou nohou* se opozice pravý – levý doplňuje s vnímáním nohy jako prostředku překračování hranic při pohybu po cestě (viz profil III).

První subprofil „**noha / nohy jako živý organismus**“ ukazuje, že toto ústrojí vykazuje stejné vlastnosti, jako má celé tělo: zranitelnost, citlivost, teplotu. Jazykové doklady poukazují na to, že je možné cítit bolest nohou, například *mít bolavé nohy*, *mít trn v noze* značí nepříjemnost, která trápí nohu bolestí a znemožňuje její fungování (viz profil III). K fyziologickým procesům pak odkazuje například také spojení *smrdí mu nohy* nebo *smrdí to jako bolavá noha*. Konotace zápachu jsou velmi typické pro mužské nohy, jazykový obraz nohy / nohou se totiž částečně prolíná se stereotypem muže a stereotypem ženy (viz kapitolu 4 týkající se anketního výzkumu). Nohy stejně jako tělo jsou prokrveny; pokud dojde k přerušení krevního oběhu, například v důsledku dlouhotrvající strnulé pozice, nohy se znecitliví. Tento jev je opět zobrazen ve frazeologii, jazykový obraz však

neukazuje příčiny jevu, jen důsledky, které jsou smyslově vnímatelné a závažné pro člověka: *přeseděl si nohu, zdřevěněla⁴⁹ mu noha*. Nohy jsou také nejčastějším odváděčem tělesné teploty a přiváděčem chladu. V jazykovém obraze obecně platí, že teplo je spojeno s pozitivními konotacemi, chlad naopak s negativními; v případě nohou je to stejné: zastaralé *stydnu mu nohy* znamenalo „churaví, postonává“, *mít studené nohy* „mít strach“. Protipólem je taktéž už zastaralé *mít teplé nohy* „mít se dobře“ či široce rozšířený bonmot *to chce klid a nohy v teple*.

Noha / nohy jako součástí těla a tělo dotváří, umožňují, aby bylo **úplné**, respektive aby bylo ve stavu, který člověk chápe jako úplný. Kompletní je tělo pouze tehdy, má-li jak ruce, tak nohy. A pokud něco člověk dělá usilovně, dělá to všemi možnými prostředky, které mu jeho tělo ve své úplné podobě nabízí: *bránit se rukama nohama, pomáhat rukama nohama, pracovat rukama nohama, držet se rukama nohama, domáhat se něčeho rukama nohama* apod. Pokud je něco defektní, je to v jazykovém materiálu přirovnáváno právě k nedotvořenému tělu: *nemá to ani nohy ani ruce* a zastaralé *nemá to ani nohy, ani rohy* „je to špatné, nesmyslné“ (srov. s *nemá to ani hlavu, ani patu*). Pokud je naopak člověk zcela prostoupen nějakou vlastností, můžeme vlastnost chápat i jako zasahující do nejzazších částí úplného těla: *je blázen až na palce u nohou* „je úplný blázen“ v takovém případě se uplatňuje představové schéma NOHA / NOHY JSOU NÁDOBY, respektive celé tělo je nádoba a vlastnost je kapalina nádobu naplňující, vlévající se až do palců u nohou.

Dotvořenost těla je dána nejen kombinací nohy a ruce (či rohy jako jiná párová a koncová část těla, avšak ne lidského), ale také výskytem obou nohou, nohou **v počtu dvě**, tak jak je to „lidské“, resp. pro člověka typické (srov. 3.1.2.2). Výhrůžka *obě nohy mu zpřerážím* vlastně znamená „hodně mu ublížím, ne jen částečně, ale úplně“, pobídky k vypití druhé sklenky alkoholu *ještě do druhý nohy* (opět schéma nohy jsou nádoba) a *nebudeš přece skákat o jedné noze* zase vypovídají, že jedna sklenka ještě chybí, aby bylo vše úplné, aby vše bylo v úplném pořádku. Zastaralý frazém *nechat děvče stát na jedné noze* zase znamená zatančit si s ním jen jeden tanec, tedy ne dva, a nedokončit tak aktivitu v úplnosti. Ze zastaralé slovní zásoby pochází i spojení *na jedné noze něco odpravit* „snadno“, tedy nemuset vynaložit úplné úsilí k dokončení činnosti.

⁴⁹ Dřevo je v českém jazykovém obraze chápáno jako jakýsi prototyp neživotnosti (podrobněji viz Vaňková, 2008).

Během naší práce bude užíván pojem „ústředí“, jímž označujeme jakési „úložiště“ lidské osobnosti; smyslové, myšlenkové a pocitové centrum, do něhož člověk umisťuje sídlo své duše, sídlo sebe sama. Jedná se o oblast hlavy a trupu, neboť do srdce jsou v jazykovém obrazu světa umístěny pocity, do hlavy jako nositelky smyslových orgánů je uloženo myšlení a vnímání (viz pozn. 41). S pojmem „ústředí“ je možné pracovat i v případě lidských nohou, neboť vzhledem k jejich umístění daleko od ústředí se jejich obraz pojí s konotacemi perifernosti, okrajovosti. K tomuto představovému schématu centrum – periferie (Johnson, 1987, s. 124) se vztahují frazémy *nevkročit / nepáchnout někam ani nohou* či zastaralé *nezbyla tam po nich ani nožička*, které znamenají „ani okrajem těla se nevyskytnout v nějakém prostoru“. Do toho to konceptu se promítá i představa překračování hranic a větší pozornost je mu věnována v subprofilu „noha / nohy jako prostředek pohybu po cestě“.

Jak už bylo řečeno výše, jedním ze subprofilů profilu II je ten, který vyrůstá z akcentace **opozice „pravý – levý“**. Tělo je úplné počtem nohou a rukou a celistvé, když jsou tyto párové orgány zrcadlově souměrné, přínáležející jedna k pravé a druhá k levé straně lidského těla. Napříč kulturami je pravá strana shodně chápána jako reprezentující pozitivní hodnoty, levá naopak negativních (hodnoty morální a sociální, srov. Leeuwen-Turnovcová, 1993). Levá noha je proto podobně jako levá ruka symbolem nešikovnosti v plnění funkcí nohou: *mít obě nohy levé* „být neohrabaný, někdy také z opilosti“. Použití levé nohy k započetí pohybu je chápáno jako nešťastný začátek, tato představa se kombinuje s metaforou ŽIVOT JE CESTA, případně obecněji: PRŮBĚH ČASU JE POHYB PO CESTĚ. O mrzutém a špatně naloženém člověku, který nemá právě svůj šťastný den, se říká, že *vstal levou nohou napřed*, tedy „nešťastnou“ nohou jako první. Také špatné zahájení aktivity je chápáno jako započaté *vykročením levou nohou*, naopak šťastný začátek příznivě ovlivňující následné dění se odráží ve frazému *vykročit pravou nohou*.

Noha / nohy jako součást těla jsou také manipulovatelné a jejich pozice mohou mít symbolickou platnost, člověk může pomocí nohou vyjadřovat nějaký postoj, pozice nohou se pak stává **gestem**.⁵⁰ Například ustálené spojení *přehodit nohu přes nohu, přehodit nožku přes nožku* je chápáno (i obrazně) jako výraz sebejistoty a nenucenosti; znakem nervozity

⁵⁰ Výraz neverbální komunikace, v němž jsou využívány nohy, je většinou označována jako *postoj* (viz např. Vávra, 1990), v naší práci však užíváme termínu *gesto*, neboť pojmenování *postoj* by bylo homonymní s označením jednoho z profilů.

je přešlapování z nohy na nohu. V obrazném i doslovném smyslu se užívá obrat *dát si nohy křížem*, tedy najít způsob, jak uhasit žízeň. Tato spojitost vznikla bez vnitřní či vnější souvislosti, jen na základě rýmu. Pouze jako potencionální zůstávají v jazyce uchována gesta jako *dát si nohu za krk*, *trhnout si nohou*, *tahat někoho za nohu*. *Dát si nohu za krk* je ve fyzicky natolik obtížné, že se tímto frazémem vyjadřuje, že někdo kvůli nějaké záležitosti „dělá nemožné“. *Trhni si nohou* je zase hrubým odbytím někoho jiného, který si má jít pryč a neobtěžovat. Naopak když někdo někoho *tahá za nohu*, znamená to, že jej balamutí, s určitými úmysly mu neříká pravdu. Jinými slovy „vodí ho po cestách (myšlenkových)“, na kterých chce, aby balamucený chodil, v případě tohoto frazému se tedy ocitáme spíše v oblasti profilu III. Zastaralé *zaklepat nohama* (nověji *zaklepat bačkorama*) se týká typického tělesného projevu u umírajícího člověka a stalo se frazémem zastupujícím celý akt smrti.

Jak je z předešlých odstavců patrné, v profilu II se uplatnilo několik představových schémat, na základě kterých jsou noha / nohy v češtině konceptualizovány. Například představa nádoby naplnitelné kapalinou se projevuje ve frazémech *ještě do druhý nohy* a *je blázen až na palec u nohou*. Hovořili jsme také o noze / nohou jako periferii těla. V případě párovosti by bylo možné uvažovat o představě oddělených počítatelných entit (Johnson, 1987).

Do profilu II by bylo možní zařadit i frazeologii týkající se části nohy / nohou, tedy jakýsi subprofil „noha / nohy jako součást těla složená z prvků“. O těchto prvcích, jednotlivých částech nohy / nohou bude pojednáno v podkapitole 3.2.

Profil III a IV

V případě jazykového obrazu nohy / nohou se stejně jako v případech jazykového obrazu jiných pojmů uplatňuje antropocentrická perspektiva. S pojmem se proto pojí otázka: K čemu nám lidem dané ústrojí slouží? Právě úloha nohy / nohou v lidském životě, tedy její / jejich funkce tvoří společného jmenovatele profilu III a profilu IV. Jak schopnost těla ukotvovat se v prostoru, stát (profil IV), tak schopnost pohybu (profil III) jsou funkcemi tohoto párového orgánu. Právě pohyb a postoj uvádějí v definicích *nohy* výkladové slovníky jako jeden z významných distinktivních rysů (viz 3.1.1).

Nohy se v obou profilech ukazují jako prostředek a ukazatel fungování lidského organismu, jako indikátor životaschopnosti lidského těla, stavu člověka. Pevné zdraví, mladí či dobrý psychický stav se odrážejí právě ve způsobu pohybu, způsobu chůze a v kontrole nad svou stabilitou, postavením; naopak poškozené zdraví, staří či špatný psychický stav ovlivňují pohyb i postoj. Například frazém *nemoct na nohy* znamená nebýt schopen ani se postavit, ani chodit. Tyto průniky jsou dány také faktem, že akt chůze se děje ve vzpřímeném postavení jako akt stání a před započítím chůze je nutné se postavit. Způsobnost k jedné činnosti je tedy podmíněna způsobností k činnosti druhé.

Všechny čtyři profily se určitým způsobem prolínají a zvláště profily III a IV, přesto budou v naší práci probrány odděleně a na četné průniky bude upozorněno.

Profil III: „Noha / nohy jako prostředek pohybu“

Pohybová funkce nohou je s nimi natolik spjata, že se mnohdy mohou stát symbolem chůze samotné. Frazémy dokládající tento jev řadíme do subprofilu „**noha = pohyb**“. Kupříkladu výzvu *šetři si nohy* je v souladu s tímto subprofilem možné parafrázovat jako „ušetři si zbytečný pohyb, nikam nechod“. Naopak frazém *však ony ti nohy neupadnou* demonstruje totéž co výpověď ve smyslu „neboj se hýbat“, ve stejné situaci říkají starší lidé mladším *ty máš mladší nohy* a srovnávají tak sebe a ty, pro které jsou možnosti pohybu ještě neomezené. Naopak neživé jevy nenadané možností pohybu nohy nemají, což potvrzuje například humorné rčení *práce neuteče, nemá nožičky*. Jedno ze starších rčení naopak ukazuje, jak věci či jevy mohou oživnout, být obdařeny pohybem a svobodou pohybu, dát se do pohybu: *věci dostaly nožičky* s nejčastějším významem „ztratit se, zmizet“. Člověk, který *před někým nemá nohy* (jeden ze starších frazémů), se nemůže hýbat, utéct a je proti druhému člověku i celé situaci bezmocný. Chůze se skrývá také za frazémy *kdo nemá v hlavě, musí mít v nohách* nebo v moderním *skleróza je nemoc, při které bolí nohy*: kdo zapomíná věci, je nucen se pro ně vracet, chodit pro ně, pohybovat se „po nohou“.

Charakter nohou a práce s nimi má dopad na celý pohyb, na celé fungování: *napadat na (levou / pravou) nohu* znamená „kulhat, nepohybovat se rovnoměrně“; *kulhat na obě nohy* platí široce pro cokoliv, co je chybné, co nefunguje a co je třeba „rozchodit“.

Nešikovnost a nejistotu projevující se při pohybu po nohou odrážejí frazémy *mít volšový⁵¹ nohy* (původ ze zkušeností s materiálem, olšové dřevo totiž není obzvlášť pevné a vhodné jako podpěra) a *zakopnout o vlastní nohu*.

Specifický druh pohybu nohama, tj. tanec zohledňují frazémy jako *hudba mu vjela do nohou*, *melodie mu jde do nohou* nebo *nohy mu jen hrají*.

Kromě pohybu jako takového můžou v jednotlivých frazémeh být do popředí vysunuty i dílčí aspekty pohybu. Pokud vystupuje aspekt rychlosti pohybu, můžeme rozlišovat subprofil **způsob pohybu**. Největší objem materiálu se týká pohybu **rychlého**, a to většinou pohybu ze strachu před nebezpečím, útěku. Cílem útěku je dostat se co nejrychleji co nejdál, k tomu je zapotřebí dobré práce nohou, nohy musí být volné (*rozvaž nohy* „pospěš“), aby bylo možné *pohnout nohama* „dát se na útěk“, a obě funkční, aby se střídaly v pohybu a bylo možné *stříhat nohama* „utíkat“, *utíkat co noha nohu chytne* „utíkat velmi rychle“. Je možné utíkat jen tak rychle, jak to dokážou právě nohy, *běžet / letět / pelášit / utíkat / upalovat co nohy stačí* „utíkat co nejrychleji“. Starší frazémy dávají nohám jako nástroji útěku výrazný prostor, mnohdy je dokonce konceptualizují jako živé jedince: *s nohama se poradit*, *dát nohám vědět*, *ovsa nohám přičiníti*, *doufat v nohy*, *dát se do noh*, *dát se v nohy*. Zkušenost našich předků také ukázala na fakt, že dlouhé nohy jsou více uzpůsobeny právě k rychlému pohybu na větší vzdálenosti, proto se říká *natahovat nohy* „snažit se o co nejrychlejší pohyb, nejen při útěku, ale i ve spěchu“. Naopak *dělat někomu dlouhé nohy* znamenalo „vystrašit někoho, přimět ho k útěku, prohnat ho“. Nohy také nesmí při běhu, případně útěku, být nějak zvlášť svazovány gravitací, proto je dobré *být lehkonohý* „hbitý“ nebo dokonce nohy nadlehčit tak, jako bychom je *vzali na ramena* „dali se na útěk“. S tím souvisí i snaha o co možná nejkratší kontakt se zemí, rychlý pohyb se vyznačuje neustrnutím na jednom místě, proto se říká, že někdo *běží / utíká / uhání, jako by mu pod nohama / za patama hořelo, jako by mu pod nohama hořelo, jako by mu nohy / paty zapálil* nebo *utíká, jako by mu nohy namydil / namazal*.

U pohybu po nohou však může být akcentována nejen rychlost, ale také jeho intenzita. Usilovná chůze či běh spojený často i s rychlostí a nepřímocharým pohybem po různých místech je tematizován například ve frazémeh jako *běhá, div si nohy / paty*

⁵¹ Dřevo je v českém jazykovém obrazu chápáno jako jakýsi prototyp neživotnosti (podrobněji viz Vaňková, 2008).

neuběhá / neubrousí / neušoupá nebo *může si nohy / paty / podrážky uběhat / uchodit / ubrousit / ušoupat*. Na základě zdůraznění stejných rysů pojmu NOHA / NOHY vznikl obrat *neví, na kterou nohu dřív skočit* s významem „mít mnoho práce“, kterého se užívá přeneseně nejen pro práci fyzickou, u níž je potřeba se intenzivně hýbat, ale i pro práci duševní.

Z možných způsobů pohybu je výrazný nejen pohyb rychlý, ale i jeho protipól – pohyb nápadně **pomalý**, při němž člověk *jde, jako by měl nohy svázané*, tedy úplně nezpůsobitelné k střídání v činnosti, nebo způsobilé jen k střídání pomalému: *jde co noha nohu mine*. K ovlivnění rychlosti a kvality pohybu může docházet i v důsledku ovlivnění fyzického stavu celého lidského těla, a to třemi hlavními jevy, které frazémy tematizují – stáří, únava a opilost. Únava či opilost znesnadňují odlehčení nohou od země, které bylo příznačné pro pohyb rychlý, a člověk *má těžké nohy, nohy jako z olova, v nohách olovo*, tj. „má obtíže v chůzi v důsledku únavy nebo opilosti“, také tím pádem *sotva nohy vleče / vláčí a tahá nohy za sebou* místo toho, aby *vládl nohama* a *mohl se na nohách udržet*. Alkohol či námaha se mohly *vrazit do nohou*, do hlavního lokomočního ústrojí, například *má v nohách už 20 kilometrů* či *alkohol mu vjel do nohou* „omamující účinek alkoholu se projevil na chůzi“. Sama opilost je často indikována právě frazémy o neschopnosti vědomě řídit pohyb: *spletl si nohy, sotva plete nohama, pletou se mu už nohy, nohy mu jdou šejdrem, nevládnout nohama, necítit nohy*. Se stářím se také silně asociuje poškození kvality pohybu v důsledku nemohoucnosti nohou: *nohy mu už neslouží* nebo *nemůže už na nohy*.

S rychlým pohybem, zejména s útekem úzce souvisela i schopnost, přesunout se co možná nejdál do místa započetí pohybu, k tomu byly potřeba *dlouhé nohy*, naopak *krátké nohy* znemožňují rychlé dosažení větší vzdálenosti. Pokud se pohyb stane zdrojovou oblastí pro konceptualizaci času,⁵² můžeme o krátkodobých jevech říci, že mají *krátké nohy* „nemají dlouhého trvání“, například známé lež *má krátké nohy, daleko nedojde*.

Koncept *krátkých nohou* se do značné míry týká i fenoménu, který je s pohybem po nohou spojen, a to fenoménu cesty. Subprofil NOHA / NOHY **jako prostředek pohybu po cestě, lokomočního**⁵³ **pohybu** exponuje nejen aspekt trajektorie, na níž pohyb probíhá, ale

⁵² Prostorové kategorie slouží často ke konceptualizaci kategorií časových (srov. Pajdzińska, 1990, s. 64).

⁵³ *Lokomoce = aktivní pohyb organismu z místa na místo* (Kraus a kol., 2008).

také aspekt transportu těla, proto tento subprofil úzce souvisí s profilem I: noha jako součást lidského těla. Při transportu těla při chůzi se právě nohy dostávají často před člověka, „dostupují“ do cílového místa ještě před tělem, jako první překračují hranice. Představové schéma CESTY často promítá do metafor trakajících se lidského života, pohyb po cestě, může být tedy v druhém stupni také pohybem po cestě života, na níž překračujeme hranice jednotlivých životních etap. Dokladem této představy jsou právě frazémy nohy, která je prostředkem tohoto překračování. Například ztráta občanské svobody v důsledku nezákonné činnosti, respektive přiblížení se k této ztrátě, motivovalo frazém *je jednou nohou v kriminále*. Jako by tedy nedošlo k transportu celého těla, celé osoby do cílového prostoru, daný člověk má zatím do něj jen „nakročeno“. Stejným případem je i překračování hranice života a smrti, ten, kdo je *jednou nohou v hrobě*, se této hranici výrazně přiblížil a je na cestě, během níž se jeho tělo transportuje do jiného prostoru, do další etapy. I v myšlenkách je možné předbíhat sled etap a „kroků“, proto může být člověk například v práci, ale myšlenkami už někde jinde, *jednou nohou někde jinde*, například na dovolené. Mezi starší frazémy, které korespondují s metaforou ŽIVOT JE CESTA patří například *chodit na posledních nohách*.⁵⁴

Nohy jsou tedy jakýmsi předvojem člověka při jeho pohybu po cestě. Po tomto předvoji se do prostoru transportuje celé tělo, v takovém případě pak můžeme říci, že tělo je tam, kde jsou jeho končetiny; a často se dokonce pojmenování *noha* využívá synekdochicky ve významu celého člověka (viz jedna z lexií ve výkladových slovnících, kapitola 3.1.1) právě ve spojitosti s jeho existencí v určitém prostoru,⁵⁵ s jeho vkročením někam a stanutím někde: *nebyla / nepřišla / nepáchla / nestanula / nezůstala tam ani (lidská / živá) noha; cizí noha tam nevkročí* „nikdo cizí tam nechodí“; *místo, kam ještě nevstoupila lidská noha; kam lidská noha šlápne, tam sto let tráva neroste*.

⁵⁴ V starořecké mytologii dalo stvoření zvané sfinx hrdinovi Oidipovi hádanku: „Má to jednu hlavu, čtyři nohy ráno, v poledne jen dvě a tři nohy večer. Čím to má víc noh tím to má míň síly“ (citováno dle Petiška, 1996, s. 139). Oidipus správně uhodl, že jde o člověka. Ten se na počátku života jako batole pohybuje po ruce i nohou, uprostřed života kráčí vzpřímený a na sklonku života pomáháme slabým nohám pomocí hole. Hádanka byla tedy založena na metafoře života jako pohybu pomocí nohou, pohybu po cestě.

⁵⁵ Biedermannův *Lexikon symbolů* v souvislosti s tímto jevem uvádí: „Již v pravěku velice považovaný a ztvárňovaný symbol přítomnosti člověka a především nadpřirozených bytostí na nějakém místě“ (2008, s. 227).

Pohyb po cestě, překračování i přímot trajektorie⁵⁶ tvoří základ frazémů týkajících se nepromyšleného pohybu i přímočarého jednání, obojí bez uvážení nebezpečí a důsledků. Do nějaké činnosti je možné *skočit / vrhnout se rovnýma nohama*, bez upozornění a vlastního přičinění se můžeme ocitnout v nečekané situaci, *vlítnout do ní rovnýma nohama*. I pohyb skutečný může být proveden přímočaře a komponentem frazémů tento jev tematizující jsou opět *rovné nohy*: *vyskočit rovnýma nohama* „ochotně“, *jít někam rovnou nohou* „přímo“.

S pohybem po cestě souvisí i charakter samotné cesty, její podoba. Můžeme na ní narážet na mnoho překážek, někdo se nám může *plést pod nohama*, *motat pod nohy* a komplikovat tak pohyb, jindy nám někdo zlomyslný *nastaví nohu*, překážku, o níž naše nohy zakopnou. Terén cesty může být také ztížen výskytem vody, kalužemi, potokem apod., takové překážky lze zvládnout *přejít suchou nohou* „bez namočení“. Poslední jmenovaný frazém lze použít také v rámci konceptu ŽIVOT JE CESTA, kdy člověk dokáže „projít“ nějakou situací bez větších obtíží. Cestu životem může také znesnadňovat jeden člověk druhému, *házet mu klacky pod nohy*. O tom, kdo zdolá překážky, které jej zastavily v pohybu na životní cestě, vypovídá jeden starší frazém, že *ze všeho nohu vytáhne* „se vším si umí poradit“.

Hovoříme-li o pohybu po cestě, o jeho trajektorii apod., implicitně předpokládáme i nějaký cíl, často ale může jít o pohyb bezcílný a nevědomý, v takovém případě jsou nohy konceptualizovány jako samostatně uvažující organismus, který o pohybu rozhoduje: *půjdu, kam mě nohy ponesou, oči povedou; šel, kam ho nohy nesly / vedly; nohy ho samy nesly; nohy ho tam donesly*.

Stejně jako v případě profilů I a II shrnujeme profil III a jeho subprofily v jednoduchém schématu (viz schéma 1c).

⁵⁶ Srov. Cienki, 1998, s. 298–313.

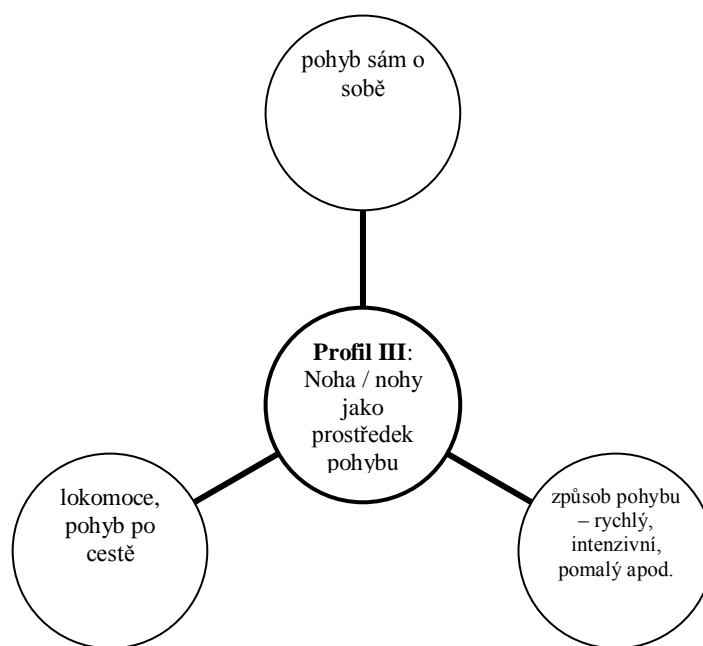

Schéma 1c: „Noha / nohy jako prostředek pohybu“

V rámci subprofilu „noha / nohy jako prostředek pohybu po cestě“ jsme narazili na uplatnění představového schématu CESTA. Na této cestě se mohou vyskytovat překážky (např. *házet někomu klacky pod nohy*), což je možné považovat za projekci schématu PŘEKÁŽKA (NA CESTĚ) (*blockage*, Johnson, 1987, s. 45 – 46). V souvislosti se schématem CESTY částečně sehrává roli také opozice „přímý – nepřímý“ (*skočit do něčeho rovnýma nohama*), odkazující na přímost trajektorie, přímost jednání. Překvapivě se tu přímost nepojí jednoznačně s pozitivními konotacemi, jedná spíše o jev neutrální.

Ve výkladu profilu III bylo také několikrát zmíněno představové schéma NÁDOBA. Noha / nohy jsou v takovém případě konceptualizovány jako dutý prostor naplnitelný kapalinou, kterou představuje například opojení, únava, hudba (*vjelo mu to do nohou, má v nohách už dvacet kilometrů, mít v nohách olovo*).

Napříč subprofily profilu III bylo možné sledovat také uplatňování představy nohy / nohou jako neživé věci, která jako by byla netělesná, nepřináležející k organizmu. Jako by se jednalo o neživou materii určité struktury a určitých měřitelných fyzikálních vlastností:

délka, váha apod. (*krátké nohy, těžké nohy, nohy jako z olova, dlouhé nohy, volšový nohy*). Zároveň je tato materie opotřebovatelná, rozbitná: *šetři si nohy, běhá, div si nohy neubrousí, však ti nohy neupadnou*. Jako s neživou věcí může člověk často se svými nohama také nakládat (ve frazeologickém světě), může *vzít nohy na ramena, rozvázat nohy* apod.

Protipólem představy nohy / nohou jako neživé věci je představa přesně opačná: noha / nohy jako živý jedinec: *s nohama se poradit, dát nohám vědět, ovsu nohám přičiníti*, mající vlastní rozhodování: *nohy ho samy nesly*.

Profil IV: „Noha / nohy jako prostředek ukotvení lidského těla v prostoru“

Frazeologický materiál je tvořen také jednotkami, v jejichž sémantice je nejvíce akcentována druhá funkce nohy / nohou – ukotvování a ukotvování lidského těla v prostoru, schopnost napomáhat tělu udržovat postoj, postavení, linii postavy. Předěšlý profil, profil III, lze nazvat také noha / nohy jako prostředek chůze, analogicky je pak profil IV profilem, v němž jsou nohy manifestovány jako prostředek **stání**. Etymologie slovesa *stát* poukazuje na příbuzenské vazby mezi slovy *stát, stát se, stav, statický, stálý, stejný* a *stabilní*, jejichž původ souvisí s indoevropským **stā-* „stát“ (Rejzek, 2001). Sémantika těchto výrazů odkazuje k nehybnosti, neměnnosti, pevnosti a ustrnutí v prostoru a/nebo čase. Zastavit proces chůze tedy znamená stát, ustrnout ve stavu a postoji, k němuž jsou nezbytné právě nohy, tato tělesná zkušenost se opět projevila v jazykovém obrazu tohoto ústrojí.

Z důvodu přehlednosti nejprve uvádíme jednoduché schéma profilu IV a jeho subprofilů (viz schéma 1d).

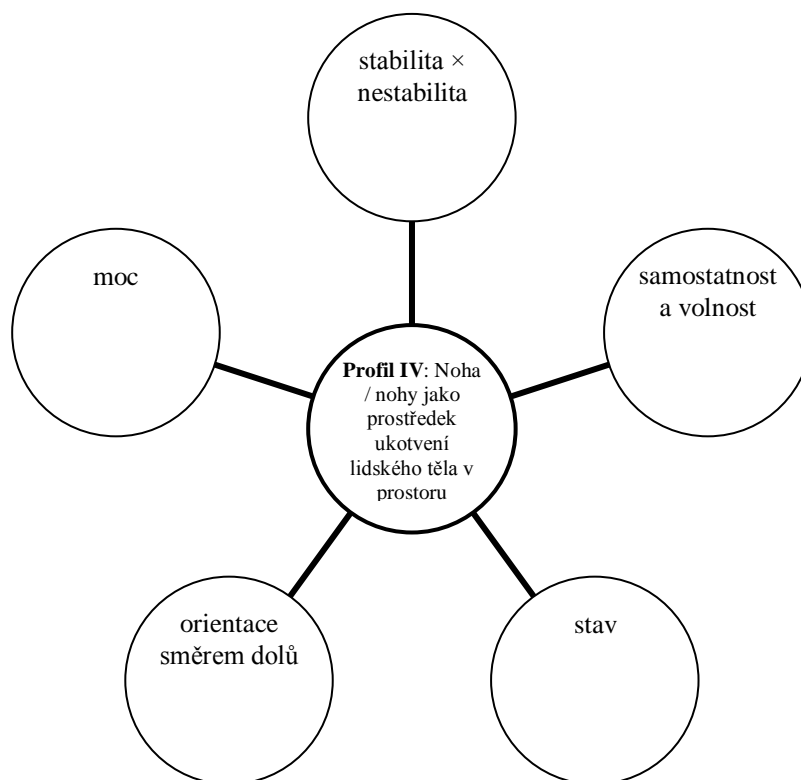

Schéma 1d: „Noha / nohy jako prostředek ukotvení lidského těla v prostoru“

Bez nohou není možné pozici stání vůbec zaujmout, nohy musí být pevnou a přímou oporou, jinak dochází k **nestabilitě**, k pádu na zem, kupříkladu nelze *stát na hliněných nohách* „mít chatrné, slabé základy, nebýt pevný“, jak se obrazně říká o různých institucích, myšlenkách apod. Význam pádu má též frazém *uklouzla / ujela mu noha*, případně *uklouzly / ujely mu nohy*, podobně v ustáleném spojení *podlomily se mu nohy*, používaný také pro pád způsobený v důsledku zděšení, šoku.; dále se pádů týká *padl / svalil se, jako by nohy podřal*, v němž je podobně jako v předchozím frazému kladen důraz zejména na rychlost a nečekanost ztráty postoje. Rychlý a nečekaný bývá i pád, který způsobený druhou osobou a pojí se se silně negativními konotacemi: *podrazit / podrážet / podtrhnout / podvrátit někomu nohy* totiž neznamená jen narušení stabilní pozice, ale i ponižení, zákeřné škození, a to i v obrazném slova smyslu jako narušení morálních hodnot.

Mezi fyzikální skutečnosti, které také ovlivňují **stabilitu** postoje i fungování nohou jako podpěr, patří též charakter podloží, na němž člověk stojí. Zkušenost člověka s tímto

jevem se opět promítá do ustálených slovních spojení, do jazykového obrazu NOHY / NOHOU. Podloží musí být podobně jako nohy **pevné**, aby mohl být člověk stabilní, a to také ve smyslu přeneseném na psychický stav, kdo něco dokonale ovládá, je si v něčem jistý a nic jej nezviklá, *má / cítí pevnou půdu pod nohama*. Ztráta jistoty opak analogicky ztrátou pevné půdy pod nohama, a pokud je znejistění způsobeno druhou osobou, říká se, že *někdo někomu podrývá pevnou půdu pod nohama*. Pro stabilitu je také důležité použití obou končetin, tedy celková vyváženost, tento rys spolu s rysem pevného podloží v sobě kombinuje frazém *stát oběma nohama pevně na zemi* charakterizující lidi s realistickým myšlením, nezmítané v proměnných emocích, nevznášející se vysoko nad zemí – realitou v ideálech. Charakter podloží ovlivňuje také délku setrvání v pozici stání, nutkání k přechodu do lokomoce způsobuje ve frazeologii většinou hořlavé podloží a zkušenost člověka s ohněm (podobně viz výše u profilu III, např. *uhání, jako by mu pod nohama hořelo*): *má horkou půdu pod nohama, pálí ho tam / tady půda pod nohama* „nemá stání“, *hoří mu půdu pod nohama* „necítí se v bezpečí, je připraven k útěku“.

Podobně jako pohyb (viz výše) může být také postoj ovlivněn celkovým tělesným stavem, díky tomu obsahují ustálená spojení s významem „být sláb, unaven“ ve velké míře také motiv neschopnosti užít nohy jako podpěru: *sotva se udržet / držet na nohou / na nohách, sotva stát na nohou / na nohách, nemoci se udržet na nohou / na nohách*. Ve frazému *nohy ho sotva unesou / nesou* vystupuje do popředí ne celková tělesná slabost a nedovednost použít nohy jako prostředek stání, ale jen slabost nohou a jejich nezpůsobilost fungovat.⁵⁷

V jiných případech může být zdůrazňován naopak rys dobrého tělesného stavu, při němž je člověk plný energie, zdraví či silných emocí. Například spojení *být na nohou* může znamenat jak být zdrav, tak být vzhůru (často i s aspektem dlouhotrvající intenzivní práce): *je od rána na nohou, celý den je na nohou, bývá první a poslední na nohou*; ale i být plný vzrušení a pobouření, být připraven k intenzivní činnosti: *všichni byli hned na nohou, když se to stalo*. Být na nohou znamená v těchto případech i být v pohybu, ale také a především být neustále připraven k pohybu a plný síly, která dovoluje stání i změnu toho stavu v aktivitu.

⁵⁷ V daných frazémech je výrazně patrné prolínání profilů III a IV.

Do stavu zdraví, síly, bdělosti – do pozitivního stavu je někdy potřeba člověku pomoci, stejně jako se pomáhá těm, kteří upadli, zpět na nohy: *pomoci / pomáhat někomu na nohy* „poskytnout někomu pomoc, když je v nesnázích“, *postavit někoho na nohy* „pomocť někomu oslabenému vzpamatovat se (také o kávě, alkoholu apod.)“. Podobné rysy vystupují ze sémantiky rčení *vytrhnout někomu trn z nohy* „pomocť někomu z tísně, zbavit ho problému“, doslovně vlastně umožnit mu, aby mohl bezbolestně stát, případně chodit, aby byl v přirozeném a správném stavu.

Přirozeným a správným stavem je vyrozumívána také **samostatnost a volnost**, neboť člověk, který má fungující nohy, má svobodu postavit se a jít, má svobodu pohybu. Toto hledisko se přeneslo i na stavy životní, celkově na samostatnost na cestě životem.⁵⁸ Osamostatňuje-li se člověk sociálně, ekonomicky apod., snaží se *postavit na vlastní nohy a stát na vlastních nohou*.⁵⁹ Zastaralejší variantou pro tentýž význam je *chodit po vlastních nohách* „jednat samostatně, nepotřebovat cizí pomoc“, která se však týká spíše jednání (přeneseně pohybu) než stavu (v obrazné perspektivě stání). Opak *chodit na cizích nohách* znamená „řídít se cizími myšlenkami, názory, radami, být ovládán“.

Původ souvislosti mezi použitím nohou ke stání a samostatností je pravděpodobně též ve vývojových fázích dítěte, které se v určitém věku naučí chůzi a stává se méně závislé na péči rodičů. Odtud pramení zastaralé rčení o jedné z životních etap *co jsem na své nohy vstal* „od dětství“.

Volnost, svoboda a nezávislost tvoří společné jmenovatele také souboru frazémů týkajících se pracovní a finanční situace člověka. V těchto případech není konceptualizován pojem NOHA jako párový, užito je vždy singuláru a noha se stává synonymem stavu, situace. Člověk, který žije v blahobytu a okázale utrácí, *žije na vysoké / velké noze*. Kdo odchází do svobodného zaměstnání, mimo pracovní poměr, zejména v umělecké sféře, *odchází na volnou nohu a pak žije na volné noze*. Poslední frazém klade

⁵⁸ Tento rys je také předmětem výkladu nohy jako symbolu ve snu: *Přestože potřebujeme ostatní lidi, například partnera nebo rodiče, aby nás podporovali, znamenají nohy naši vlastní emocionální podporu a sebedůvěru. Když se snažíme interpretovat to, co v našich snech znamenají nohy, nahlížíme na to, jakou hodnotu dáváme svému životu, za čím (nebo na čem) si stojíme* (Crisp, T.: *Moderní snář*, 1999, s. 228)

⁵⁹ Jedině díky široce sdílenému subprofilu nohy / nohou jako nástroje stání, a tudíž nástroje samostatnosti a nezávislosti lze porozumět paradoxnímu názvu výstavy fotografií paraplegiků *Umíme se postavit na vlastní nohy*, který doplněn mottem: *Jsmo na vozíku, ale nejsme „u ledu“! Nemůžeme chodit, ale umíme se o sebe postarat. Naše páteř je zlomená, ale my ne. I na vozíku můžeme stát na vlastních nohou!* (citováno z webových stránek <<http://www.dox.cz/cs/exhibition?60/about>>).

důraz na volnost, nesvázanost a svobodu tvořit, podobně nespoutaně a vesele žije (nejen v umělecké sféře) ten, kdo *žije na lehké noze* (zastaralejší). Volná i lehká noha implikují svobodu rozejít se a jít, svobodu pohybu.

Subprofil „**noha = stav sám**“ je manifestován i v jazykových dokladech, které poukazují na stav mezilidských vztahů. O nepřátelích je možné říct, že *jsou / stojí na válečné noze*, méně obvyklé je *jsou / stojí na nepřátelské noze*. Opakem je již nepoužívané *jsou na dobré noze*.

Velice silně se v profilu IV uplatňuje vnímání nohou jako části těla **orientované** při přirozeném postoji **směrem dolů**, o nepřirozené pozici, obráceném stavu, o nepřirozeném a nepořádném uspořádání jevů a věcí vůbec je běžné prohlásit, že jsou vzhůru nohama, akt uvádění do neuspořádanosti se pak popisuje jako *obrátil / převrátil / postavil něco / všechno vzhůru nohama*. Pokud člověk *vstane vzhůru nohama* (zastaralé), vstane nesprávně a je po celý den „zmatený, bezradný“. Také orientace nohou do horizontální polohy není onou přirozenou polohou a znamená v jazykovém obrazu jevy negativní, při nichž už člověk není plný síly, zdravý, schopný postoje a pohybu: *stěhovat se nohama napřed* „mít pohřeb“, *vynést nohama napřed* „vynést mrtvého“.

Směřování nohou směrem dolů k zemi je náznakem uplatnění tzv. orientační metafory (viz oddíl 1, Lakoff – Johnson, 2002), silně se interpretace naší zkušenosti jako vertikální projevuje také ve frazémeh s komponentem *noha*, které se vztahují k významu **moci**. Mít autoritu a sílu znamená nahoře, naopak být podroben autoritě nebo síle je dole (Lakoff – Johnson, 2002, s. 28), fyzicky dole jsou také nohy, kdo je podroben, *padá / vrhá se druhému k nohám, leží mu u nohou*, a projevuje tak svou podřízenost či oddanost.⁶⁰ Význam „být v něčí moci“ neslo i zastaralé *být někomu pod nohou / být pod něčí nohou*. Až podlézavost je označována jako *nohy by mu ulíbal*, tedy snížil se natolik k něčemu nízkému a zároveň si netroufnul dál k „ústředí“⁶¹ své autority než na tuto periferní část.

⁶⁰ Oporu pro orientační metaforu v souvislosti s lidskýma nohama nacházíme i v četných kulturních zvycích symbolizujících určité projevy moci: „Otroci museli na znamení pokory líbat nohy svým pánům [...] Katolický zvyk „mytí nohou“ na Zelený čtvrtek je symbolický výraz pokory po vzoru Ježíšově, který podle orientálních hostitelských zvyklostí umýval nohy svým učedníkům“ (Bidermann, 2008, s. 227). Umístění dole i jakási podpůrná funkce v systému jsou motivací metafory indických kast jako těla, nevyšší z kast (kněží) jsou hlavou, nejnižší z kast (dělníci, služebníci) představuje nohy (srov. Lakoff, 2006, s. 268).

⁶¹ „Ústředím“ je myšleno smyslové, myšlenkové a pocitové centrum člověka, jak jej člověk z vlastního pohledu vnímá, kam umísťuje sídlo své duše, sídlo sebe sama. Pokud o nás někdo hovoří a my si nejsme zcela jisti, zda myslí právě naši osobu, zeptáme se *Já?* a daný výraz doplníme gestem ukazování si prstem na

Ponižující je pak i výpověď k odbytí druhé osoby: *polib mi nohu* „neobtěžuj“, odkazující k noze opět jako k nízké a periferní části. Pokud někdo někomu něco věnuje, dává to do jeho moci, může mu to složit / položit / klást / snést k jeho nohám, z perspektivy autority je pak viděna scéna frazému takto: *mít něco u svých nohou* „moci si s tím nakládat dle libosti“ či *mít někoho u svých nohou* „být jím velmi obdivován“. *Šlapat po něčem nohama* je výrazem pro pohrdání něčím, nevážení si toho, podobně je gestem pohrdavého odmítnutí, když někdo někomu něco *hodí pod nohy / k nohám*.

Ukotvení těla v prostoru má fyzicky za následek zvýšení lidské postavy, člověk se ocitá **nahore**, tedy v pozici síly, vítězství. *Stavět se na zadní (nohy)* proto ukazuje na nebojácnost, odvahu být s někým v rozporu, vzdorovat; stejná je i sémantika staršího *postavit se před někým na obě nohy*. Okrajově do této kategorie můžeme zařadit i fakt, že lidé menší postavy jsou často předmětem nadřazených poznámek o své velikosti, dokladem je například posměšná výzva *plivni si pod nohy*, jež je adresována malému člověku, který nemůže na něco dosáhnout.

Z důležitých konceptualizací nohy, které vystupují z frazeologie zmiňované v rámci pojednání o profilu IV, bylo pojednáno jen uplatnění opozice „nahore – dole“, která zároveň byla základem metafor: MÍT AUTORITU A SÍLU JE NAHOŘE versus BÝT PODROBEN AUTORITĚ NEBO SÍLE JE DOLE a DOBRÝ JE NAHOŘE versus ŠPATNÝ JE DOLE. První z metafor zakládala rčení jako kupříkladu *ležet někomu u nohou*; dokladem druhé je celkové chápání nohou jako něčeho nižšího, méněcennějšího kvůli jejich umístění dole u země. Zároveň je však orientování nohou směrem dolů k zemi chápáno jako přirozeně pozitivní, jejich obrácení nahoru nebo do horizontální polohy vykazuje negativní konotace (*vzhůru nohama, nohama napřed*).

Náznakově vystupuje z frazeologie také opozice „vlastní – cizí“ (srov. Pajdzińska, 2007). Například *stát na vlastních nohou* vyznívá velice pozitivně, ukazuje na správnost stavu, v němž máme svobodu rozhodování, jednání apod. Naopak *chodit po cizích nohách* „řídít se cizími názory apod.“ není správné, je společensky odsuzováno a pojí se s negativními konotacemi.

hrudník. Někam do této oblasti, zahrnující hlavu a trup, umísťujeme sídlo osobnosti. Např. srdce jako centrum emocí, hlava jako centrum myšlení i vnímání, neboť nese hlavní smyslové orgány, apod.

Jazykový materiál, který byl citován v oddíle věnovaném profilu III, zpracovával ve velké míře představové schéma cesty, které zakládalo metaforu ŽIVOT JE CESTA, život je POHYB PO CESTĚ. Ojedinělý doklad nalézáme i v rámci profilu IV: *co jsem na nohy vstal „od dětství“*.

Profil III poukázal také na konceptualizaci NOHY / NOHOU jako neživé věci. Podobně i v profilu IV, konkrétněji v subprofilu noha = stav svobody a volnosti, narážíme na představu nohy jako věci určitých fyzikálních vlastností: *žít na vysoké noze, žít na velké noze, žít na lehké noze*. V subprofilech stability a pevnosti byly NOHY v podstatě také zobrazovány jako věc, jako určitý opěrný pilíř lidského těla, který musel vykazovat právě dané fyzikální vlastnosti (*stát na hliněných nohou*) a jejichž stabilitu je možné narušit (*jako by mu nohy podřal, podrazit někomu nohy*).

3.1.3 Synonyma

Pro úplnost našeho pojednání o *noze* dodejme ještě výčet synonym tohoto výrazu,⁶² Synonyma často svou motivací dokládají některé konotace zkoumaného výrazu, a tedy i jednotlivé profily, tak jak byly vymezeny.

Na spisovné úrovni slov bezpříznakových je jediným synonymem *nohy končetina*, případně spojení *dolní končetina*; do vztahu synonymity vstupuje ale také lexie „podpěra / část předmětů nohu připomínající“ a v takovém případě je možno užít např. právě synonymum *podpěra*. Dále se však budeme zabývat jen synonymy, jejichž společným denotátem je noha lidská.

Početnou skupinu synonym výrazu *nohy* tvoří dnes již neprůhledná slova (často onomatopoická) s expresivním a / nebo nářečním příznakem: *capy, cápy, čangály, čapy, čápy, čapáry, čibály, faje, fúty, kocáby, koháty, koty, pagančajky, pačmáky, pačmáry, pagnečajky, pajtky, špády, špáry, špary*.

Nejtypičtějším expresivním synonymem je výraz *hnáty*, který byl ale původně označením kostí a také hyperonymem pro ruce a nohy (viz 2.1.2). Slovní hříčkou je pak slovo *kolohnáty* „velké nohy“, které v sobě spojuje expresivum *hnáty* a pejorativum

⁶² Zdroje synonymních výrazů jsou především: Hallerův *Český slovník věcný a synonymický* (1967–1987); *Slovník českých synonym* (Pala – Všianský, 2001); *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov* (Hugo, 2009).

kolohnát „veliký a hranatý člověk, hromotluk“ (PSJČ). Často vstupují do vztahu souznačnosti s *nohama* také pojmenování *hňápy* a *haksny*.⁶³

Expresivní platnost mají také výrazy, které primárně označují zvířecí končetiny (či jiné párové a/nebo vyčnívající a/nebo k pohybu sloužící části těla zvířat), ale užívá se jich sekundárně pro označení končetin lidských: *brka*, *brky*, *drápy*, *klepeta*, *kopyta*, *krovky*; *packy*, *paznehty*, *pazoury*, *pařáty*, *ploutve*, *pracky*, *tlapy*.

Některá ze synonym mají však průhlednou motivaci a umožňují také rozpoznat, který aspekt nohou byl exponován. V takových synonymech jsou pak doloženy profily a jejich subprofily. Například vzhled – typický dlouhý a tenký **tvar** nohou odrážejí synonymní výrazy: *píšťaly*, *párky*, *štangle*, *šlajfky*, *šavle*, *nudle*, *pišingry*, *tyče*, *plaňky*, *pastelky*, *špejle*, *brdlinky*, *jedenáctky*. Díky typickému zahnutí bývají lidské nohy nazývány: *háky*, *hokejky*, *kramle*,⁶⁴ *loupáky*, *špachtle*, *veksle*, *výhybky*. Křivé nohy jsou *křivule* či *křiváky*, nohy s uvolněnou svalovou hmotou pak *sulcky* nebo *sulcáky*.

V repertoáru synonym se uplatňuje i subprofil nohy jako živého organismu, který podléhá fyziologickým procesům (viz výše profil II: noha / nohy jako součást lidského těla), jako nejsilnější konotace v této spojitosti vystupuje **zápach**, to se odráží také v synonymech: *smrady*, *smarad'áky*, *syrečky*, *sejry*, *sejráky*, *švajsky*.⁶⁵ Ironicky mohou pak být myšlena synonyma *fuksie*, *pugéty*, *vanilky*.

Někdy je při tvorbě synonyma využit princip synekdochy a ve vztahu synonymie k nohám se objevují výrazy jako *kejty*, *debrecínky* („stehna“) nebo *paty*.

Mezi synonymy nacházíme také doklady profilu III „noha / nohy jako prostředek pohybu“. Například výraz *sáhovky* odráží schopnost dlouhých nohou ujít větší vzdálenost. *Hamty* pocházejí od expresivního slovesa pro pohyb *hamtat*, *šlapky* od *šlapat*, *běhy* od *běhat* (či od zvířecích *běhů*), *smetáky* od *zametat* (rozumějme při pohybu chůzí stírat, posunovat nohy po podlaze). Funkce chůze i vzhled se mísí v synonymech *chůdy*, *perle*, *protézy*.

⁶³ Vídeňsky *Haxen* „nohy“, rakousky *Haxe*, německy *Hachse* „dolní část nohy domácích zvířat“ (Hugo, 2009).

⁶⁴ *Kramle* = „ocelová tyčka s dvěma kolmými bodci k dočasnému spojování trámů, tesařská skoba“ (PSJČ).

⁶⁵ Německy *der Schweiß* znamená *pot*.

Čtvrtý profil „noha / nohy jako prostředek ukotvení těla v prostoru“ je doložen například synonymy *stoupy*, *stoupadla*, *sloupy* (i rys podlouhlého tvaru), *podstavce*, *podvozky* (také rys umístění dole).

3.2 Části nohy / nohou

Podobně jako jsme postupovali při výzkumu významu pojmu NOHA / NOHY, budeme postupovat i v případě jednotlivých částí nohy. V ohnisku pozornosti budou ty části, které byly již v oddíle 2 na základě výzkumu shledány jako významné, tj. exponované v naivní kategorizaci pojmu NOHA / NOHY. Avšak vzhledem k tomu, že v oddíle 2 byla daná množina pojmenování stanovována zejména na základě obecného kritéria „nevyskytuje se téměř výhradně v odborných textech“, bylo pro účely kapitoly, která čerpá zejména z frazeologie, nutné množinu omezit jen na ta pojmenování, která vystupují jako komponenty ustálených lexikálních jednotek. Jedná se o tato pojmenování: *pata, koleno, kotník, lýtko, prst, palec, špička, stehno*.

Cílem bude opět výzkum definic těchto částí nohy v jednotlivých výkladových slovnících a výzkum konvencionalizovaných jazykových dat, tj. zejména frazeologie, která představují zdroj systémových konotací spojených s pojmenováními daných částí.

3.2.1 Pata /paty

3.2.1.1 Definice ve výkladových slovnících

V nejstarším z excerpovaných výkladových slovníků, v Jungmannově Slovníku česko-německém (1836, citováno dle vydání z roku 1990) jsou v hesle věnovaném patě uvedeny tři lexie. První lexie „zadní díl nohy“ označuje menší výsek skutečnosti než druhá lexie „spodní část nohy“. Toto dvojí užití výrazu *pata* bylo zmiňováno již v podkapitole 2.1.2 v souvislosti s výzkumem pojmenování v Staročeských knihách lékařských. Jako další lexii uvádí Jungmann význam „zadní díl u kosy“, který vznikl připodobněním části lidského těla k součásti neživého předmětu na základě společného rysu „umístěný vzadu (a dole)“. Stejný rys se uplatňuje i u další lexie „zpodek“ s příkladem *pata hory*. Slovníkové heslo také zmiňuje lidový název jednoho druhu jetele *lvová pata*. Zdrobnělina *patka* je v heslovém odstavci pro *patu* definována opisem „hadlav⁶⁶ každý složený jest ze dvou částek, z oka, kudy nit se vede, a z patky“. V samostatném hesle *patka* je jako první uvedena lexie obecnější „zadní díl, neb spodní něčeho“ a až jednotlivé kolokace jsou specifikovány, např. patky při valchách jsou „konce ramen vrcholky prorážejících, za něž

⁶⁶ Tkalcovský nástroj.

chytá kolo a zvedá tím způsobem vrcholky“. Druhá lexie se týká typického spojení *patka u chlebu* „skrojek“. Třetí lexie je formulována jako „násypek u domu“. Odděleně, tedy v homonymním vztahu k *patce 1*, je uvedena *patka 2* s významem „pětka“.

Česko-německý slovník grammaticko-fraseologický (1878–1893) Františka Štěpána Kotta vychází ze slovníku Jungmannova, proto v zpracování obou hesel nalézáme četné korespondence. Shodná je lexie „zpodní nejzadnější část chodidla“ a „zpodek, úpatí, podnoží“ s kolokacemi *pata hory* a *pata skály*. U významu, který je u Jungmanna popsán jako „zadní díl kosy“, uvádí Kott také „dolní část sochoru“⁶⁷ a za zcela samostatnou lexii považuje význam tesařského názvu *pata* „dolejší konec krokve“⁶⁸ a význam *paty* v kolokaci *pata příkopu*. Ve srovnání s Jungmannem je v heslovém odstavci obsažen navíc také popis lexie „čára, kolmice“, doložený spojením *pata kolmá*. Zúžení tohoto významu nacházíme v pozdějších slovnících: „průsečík kolmice s přímkou“, příkladem užití je pak *pata kolmice*. V heslovém odstavci *pata* se v Kottově slovníku objevují slova *patka* a *patička*, ale není zvlášť definován jejich význam, pouze v případě *patičky* je citována kolokace *patička chleba*. Samostatné heslo má výraz *patice*, výklad významu je pojat jednoduše, poukazuje na totožnost s *patou* „= *pata*“. Jako samostatný odstavec je zpracováno i heslo *patka*, nacházíme u něj celkem čtyři lexie: „zadní nebo spodní díl něčeho“ s příklady *patky u pily*, v *brdě*,⁶⁹ u *nebozezu*,⁷⁰ „chleba skrojek“; „u kabátu klapka nad poboční kapsou“ a „násypek u domu, *pětka*“.

Autoři Slovníku jazyka českého (1937) Pavel Váša a František Trávníček podávají následující definici významu slova *pata*: „zadní část chodidla (a příslušná část obuvi)“. Na rozdíl od Jungmanna tedy opomíjejí širší význam *paty* jako celé plochy nohy, patrně proto, že již se v dané době neuplatňoval. Naopak nově je uvedeno, že můžeme hovořit o *patě* i v případě obuvi, tedy přeneseně na základě souvislosti, metonymicky. V závěru heslového odstavce zmiňují autoři také možnost označovat některé jevy jako *pata* na základě podoby: *pata hory* „úpatí“, *pata kladiva* a další. Podobou autoři myslí v podstatě rys „umístěný vzadu (a dole)“, a jejich pojetí tak koresponduje s příkladem *pata kosy*, který nacházíme v Jungmannově i Kottově slovníku. Heslo Vášova a Trávníčkova slovníku obsahuje také

⁶⁷ *Sochor* = „delší silná tyč, obyč. železná n. dřevěná, používaná jako páka při zdvínání, páčení, posouvání těžkých předmětů n. odrážení plavidel“ (PSJČ).

⁶⁸ *Krokev* = „trám nesoucí krytinu, obyč. šikmý a ležící kolmo na okap“ (PSJČ).

⁶⁹ *Brdo* = „vodorovný přístroj z plochých tyčí ve tkalcovském stavu“ (PSJČ).

⁷⁰ *Nebozez* = „nástroj na vrtání dřeva“ (PSJČ).

výrazy *patice*, *patka* a *patička*, které označuje za zdobněliny k patě, avšak nezmiňuje ani u jednoho z výrazů, že by se mohlo jednat o zdobnělinu části lidského těla. *Patice* a *patka* mohou být součástí sloupu, což je význam založený opět metaforicky na rysu „umístěný vzadu (a dole)“, a *patička* či *patka* vystupují jen v kolokaci *patka / patička chleba* s významem „skrojek nebo dokrojek“. V případě patky/ patičky chleba je opět možní uvažovat o metaforickém posunu významu, a to na základě tvarové podobnosti.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) zahrnuje dokonce pět lexii. Jako první významová definice slova *pata* je představena lexie „nejzadnější část chodidla nohy s výstupkem nazad přečnivajícím“, která je doložena četnými jazykovými doklady z děl českých autorů i z frazeologie a doplněna o užití slova v zoologii, kdy je *patou* nazýván „první chodidlový článek včel“. Poprvé se v lexikografickém zpracování významu slova *pata* objevuje lexie „noha“, *pata* je v tomto případě chápána jako básnické synonymum pro nohu, což je doloženo citáty, např. z básnického díla Svatopluka Čecha: *Vše jiné kol a cizích lidí pata sen mého mládí šlape přeblahý*. Ve shodě se slovníkem Váši a Trávníčka se v PSJČ objevuje metonymický význam *paty* „část boty, punčochy a pod., navlékaná na patu lidské nohy“. PSJČ také podobně jako předcházející slovníky zpracovává významy *paty* vzniklé na základě rysu „umístěný vzadu (a dole)“ a uvádí v této souvislosti dvě odlišné lexie: „dolení část něčeho, co se vypíná, strmí do výše, úpatí, spodek, spodní kraj“ a „zadní, spodní, okrajová n. ukončující nějakého předmětu, patka“. Poslední lexie, kterou autoři slovníku vyčleňují, je kolokačně omezená na spojení *pata kolmice* a je jí užíváno v geometrickém názvosloví pro „průsečík kolmice s danou přímkou“. Zdobnělý výraz *patka* může dle samostatného hesla v PSJČ nabývat čtyř podvýznamů. První podvýznam odpovídá lexii, s nimiž jsme se setkali již u hesla *pata*: „část hmyzí nohy; část zadních, degenerovaných křídel much; spodní část nějaké stavby n. její části“; druhý podvýznam je „první n. poslední odkrojená část z bochníku chleba“, třetí „část látky upravená k zakrývání otvoru kapsy, klopa“ a čtvrtý „chomáč účesem upravených vlasů spadajících do čela“. Všechny tři naposled jmenované podvýznamy chápe PSJČ jako vzniklé metaforicky na základě akcentace vnější podobnosti daných jevů s lidskou patou.

Ze zpracování hesla v PSJČ vychází zpracování v pozdějším Slovníku spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989). I zde je základní lexie „zadní část chodidla“ a stejně jako v PSJČ je zmíněna *pata* jako zoologický termín, tentokrát však nejen v anatomii včel, ale hmyzu obecně, a také nejen hmyzu: „kloub zadních končetin

obratlovců; chodidlový článek hmyzu“. V podstatě beze změny je formulován metonymický význam *paty* jako „část punčochy, boty ap., kt. se navléká na patu“. Rozdílné je ale zpracování významů týkajících se *paty* jako součástí neživých věcí, součástí, které měly s lidskou patou společný rys „umístěný vzadu (a dole)“. Co v daném případě PSJČ rozčleňoval do dvou samostatných lexíí, SSJČ naopak slučuje do lexie jedné „spodní, zadní n. ukončující část předmětu; spodní část nějaké stavby n. její části“. Výrazu *patička* je věnováno samostatné heslo, přičemž je chápán jako zdobnělina k slovu *patka*, nebo jako „přihrávka patou“ (ve sportovním slangu), toto zpracování *patičky* je totožné se zpracováním v PSJČ. Slovo *patka* může být dle údajů v SSJČ užito ve 4 významech. První lexie je zdobnělina k patě s četnými kolokacemi, které se shodují s významy *paty* 2, 3, 6, 7 (viz tab. 2), navíc je například polygrafické označení „příčné zakončení jednotlivých tahů tiskacího písma“. Druhý význam je verbalizován jako „první odkrojená n. poslední zbylá část z bochníku; skrojek; dokrojek“. Do hesla jsou řazeny i lexie „část látky přišitá tak, aby zakrývala otvor kapsy, klopa“ a „kadeř vlasů sčesaná hluboko do čela“, čímž autoři slovníku ukazují, že považují *patku* za lexém polysémní.⁷¹

Nejnovější z českých výkladových slovníků, Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005), je založen na materiálu SSJČ a jeho zpracování hesla *pata* je téměř totožné, tj. sestává ze tří lexíí: „zadní část chodidla“; „část punčochy n. boty přiléhající k patě“ a „spodní, zadní n. ukončující část předmětu“. Jako zdobnělina třetího významu je uvedena *patka*, která může kromě toho znamenat také skrojek chleba. *Patka* s významem „do čela sčesaný pramen vlasů“ a s významem „kousek látky zakrývající kapsy, klopa“ mají v SSČ vyčleněna dvě samostatné hesla, čímž je graficky demonstrováno, že se nejedná o polysémii, nýbrž o homonymii.⁷²

Poznatky o zpracování významu lexému *pata* v jednotlivých českých slovnících shrnujeme obdobně jako v případě slova *noha* do tabulky (tab. 3).⁷³

⁷¹ Polysémie = víceznačnost, na rozdíl od homonymie spolu jednotlivé lexie polysémního lexému sémanticky i geneticky souvisejí (EŠČ, 2002).

⁷² Homonyma jsou lexémy se stejnou formou, avšak rozdílným významem. Shoda formy je na rozdíl od jednotek polysémních považována za náhodný jev. V případě *patky* s významem „kousek látky zakrývající kapsy, klopa“ a *patky* jako zdobněliny od *pata* se jedná o vztah homonymie, neboť slova mají odlišný původ: *patka* „klopa“ z francouzského *patte* „tlapa, nožička, sponka“ (Rejzek, 2001). *Patka* ve významu „do čela sčesaný pramen vlasů“ má původ nejasný, a patrně proto je raději vyčleněna v SSČ jako heslo samostatné. O původu pojmenování *pata* více v kapitole 2.1.2.

⁷³ Uvedeny jsou jen ty lexie, které se ve slovnících alespoň jednou objevily jako samostatné. Křížek značí, že se lexie v daném slovníku nevyskytuje, značka potvrzující výskyt je většinou ještě doplněna komentářem o

	Lexie	Jungmann	Kott	V+T	PSJČ	SSJČ	SSČ
1	„spodní část nohy“	✓	×	×	×	×	×
2	„nejzadnější část chodidla nohy“	✓	✓	✓	✓	✓	✓
3	zool. „část těla živočichů“	×	×	×	✓, jen pro článek nohy včel, v jedné lexii s 2	✓ pro kloub končetin obratlovců i článek nohy hmyzu, v jedné lexii s lexii 2	×
4	bás. „noha“	×	×	×	✓	×	×
5	„část boty, punčochy, která se navléká na patu lidské nohy“	×	×	✓, jen pro obuv, v jedné lexii s 2	✓	✓	✓
6	„dolní část něčeho, co se vypíná, strní do výše, úpatí“	✓, příklad <i>pata hory</i>	✓, příklad <i>pata skály</i>	✓, uvedeno v rámci příkladů kolokací + poznámka <i>dle podoby</i>	✓	✓, jen pro stavbu, v jedné lexii s lexii 7	×
7	„zadní, spodní, okrajová nebo ukončující nějakého předmětu“	✓, ale jen u kosy, ne všeobecně pro různé předměty	✓, jen kolokace <i>pata kosy</i> a <i>pata sochoru</i> ; odděleně lexie „dolejší konec krokve“ a <i>pata příkopu</i>	✓, uvedeno v rámci příkladů kolokací + poznámka <i>dle podoby</i>	✓	✓	✓
8	geom. „průsečík kolmice s přímkou“	×	✓, širší význam, <i>pata</i> chápáno jako celá „čára, kolmice“, doloženo spojením <i>pata kolmá</i>	×	✓	✓, v jedné lexii s lexii 7	✓, v příkladech kolokací lexie 7
9	bot. ve spojení <i>lvová pata</i>	✓	✓	×	×	×	×

Tab. 3: *Pata*

sružení lexie s jinou lexii či o jejich oddělení. Názvy slovníkových děl jsou v tabulce kráceny následujícím způsobem: **Jungmann** – Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*; **Kott** – Kott, F., Š.: *Česko-německý slovník grammatiko-fraseologický*; **V+T** – Váša P., Trávníček F.: *Slovník jazyka českého*; **PSJČ** – *Příruční slovník jazyka českého*; **SSJČ** – *Slovník spisovného jazyka českého*; **SSČ** – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*.

Vzhledem k tomu, že ani zpracování významu nejčastějších derivátů slova *pata* nebylo přehledné, shrneme údaje z výkladových slovníků i v jejich případě.

		Jungmann	Kott	V+T	PSJČ	SSJČ	SSČ
1	„část lidského těla“	✓	×	×		✓, zdrobnělina k <i>pata</i>	×
2	„část těla živočichů“	×	×	×	✓ v jedné lexii spolu s lexii 3 a 4, zdrobnělina	✓, v jedné lexii s lexii 1	×
3	„spodní část nějaké stavby nebo její části“	✓, jen jako „násypek u domu“	✓, jen jako „násypek u domu“	✓	✓, v jedné lexii spolu s lexii 2 a 4, zdrobnělina	✓, v jedné lexii s lexii 1	✓, spolu s lexii 4, zdrobnělina k <i>pata</i>
4	„spodní, okrajová nebo ukončující část nějakého předmětu“	✓, u tkalcovského nástroje, zadní díl sanic ⁷⁴ , obrtlík, u pily, na valchách	✓, u pily, u brda, ⁷⁵ u nebozezu ⁷⁶	×	✓, v jedné lexii spolu s lexii 2 a 3, zdrobnělina	✓, v jedné lexii s lexii 1	✓, zdrobnělina k <i>pata</i>
5	„první nebo poslední odkrojená část z bochníku chleba“	✓	✓, i varianta <i>pařka</i>	✓	✓	✓	✓
6	„část látky upravená k zakrývání otvoru kapsy, klopa“	×	✓	×	✓	✓	✓, samostatné heslo
7	„do čela sčesaný pramen vlasů“	×	×	×	✓	✓	✓, samostatné heslo
8	„pětka“	✓, samostatné heslo	✓, v jedné lexii s lexii 3	×	×	×	×

Tab. 4: *Patka*

⁷⁴ *Sanice* = „jedna strana saní, po níž se sáně smýkají, podélný trámec vpředu vzhůru obloukovitě zahnutý“ (PSJČ).

⁷⁵ *Brdo* = „vodorovný přístroj z plochých tyčí ve tkalcovském stavu“ (PSJČ).

⁷⁶ *Nebozez* = „nástroj na vrtání dřeva“ (PSJČ).

		Jungmanna	Kott	V+T	PSJČ	SSJČ	SSČ
1	„část lidského těla“	✓, zдроб. k <i>pata</i> , patrně ve všech jejích lexiích	✓, zdrobnělina k <i>pata</i> a <i>patka</i> , lexie neuvedena explicitně	×	✓, zdrobnělina k <i>patka</i>	✓, zdrobnělina k <i>patka</i> .	×
2	„první nebo poslední odkrojená část z bochníku chleba“	×	✓, neuvedeno explicitně	✓	✓, v jedné lexii spolu s lexii 1	✓, v jedné lexii s lexii 1	×
3	„do čela sčesaný pramen vlasů“	×	×	×	✓, v jedné lexii spolu s lexii 1	✓, v jedné lexii s lexii 1	×
4	sport. slang. „kop patou“	×	×	×	✓	✓, v jedné lexii s lexii 1	×

Tab. 5: *Patička*

		Jungmanna	Kott	V+T	PSJČ	SSJČ	SSČ
1	spodní část nějaké stavby nebo její části	×	✓, ale shoda i se všemi ostatními lexiemi <i>paty</i>	✓	✓	✓, ale shoda i se všemi ostatními lexiemi <i>patky</i>	✓
2	spodní část žárovky	×	×	×	✓	✓	×

Tab. 6: *Patice*

3.2.1.2 Systémové konotace

Shodně se strukturou kapitoly, která se zabývala pojmenováním *noha*, pojímáme i kapitolu věnovanou pojmenování *pata*. Kromě významových definic ve výkladových slovnících byly dohledávány také doklady potvrzující tzv. systémové konotace, ustálené v široce sdílených jazykových datech. V naší práci pro tento účel zkoumáme data ze sféry etymologie slova, sféry slovotvorných derivátů a z oblasti frazeologie.

A) Původ pojmenování

O původu pojmenování *pata* jsme se zmiňovali již v oddíle 2.1.2 v souvislosti s naivní kategorizací a jejími kořeny v staročeských názvech částí těla. Nyní se pokusme dané poznatky usouvztažnit také s významovými profily či představovými schématy.

Etymologické slovníky nabízejí dvě možnosti motivace. Zaprvé může *pata* pocházet z indoevropského **(s)pen-* „napínat“ a nést tak význam „část chodidla, která se při chůzi

napíná (Holub – Kopečný, 1952). Naši předci možná motivovali pojmenování na základě vzhledu a funkce paty. Zadruhé by pojmenování mohlo pocházet z indoevropského **pent-* „jít“ (Rejzek, 2001) a motivací pro pojmenování by byla opět funkce paty.

Zajímavé poznatky přináší ale také okruh slov, která jsou díky svému původu s patou příbuzná, ale jejichž příbuznost už není ze synchronního hlediska tak zřejmá. Jedná se o *zpět*, *opět*, *vzápětí*. *Zpět* pochází z praslovanského **vъzpęty*, které je tvořeno předponou **vъz-* „vz-“ a odvozeninou od **pęta* „pata“, výsledný význam této složeniny se tedy vykládá jako „proti patě“ (Rejzek, 2001), tedy proti obvyklému směřování chodidel během pohybu po cestě. Profilován je tedy rys umístění paty na lidském těle a uplatňuje se představové schéma CESTY a pohybu po ní. Postup po cestě prostřednictvím pohybu po nohách a s obvyklým směřování patami dozadu je zobrazen i na pozadí významu slova *vzápětí*, neboť pochází ze staročeského *zápětie*, u něhož už je celkem patrná motivace i význam „(hned) za patami“. Na rozdíl od *zpět* se *vzápětí* dnes už používá více než v prostorovém významu ve významu časovém (např. *Šustění vzápětí ustalo*).⁷⁷ V takových případech je užito představového schématu CESTA v kombinaci s metaforou PRŮBĚH ČASU JE POHYB PO CESTĚ. Méně jasný je původ slova *opět*, Rejzkův Český etymologický slovník (2001) navrhuje rekonstruovat praslovanskou podobu jako **ot(ъ)pęty* s významem „od paty (zpět)“, v takovém případě by bylo možné opět uvažovat o metafoře PRŮBĚH ČASU JE POHYB PO CESTĚ a *opět* by představovalo jakýsi opakovaný návrat zpět směrem od paty dozadu.

B) Slovtvorné deriváty a sekundární významy

Mezi slova, která jsou s výrazem *pata* příbuzná, ale jejich motivovanost je pro současného mluvčího očividnější než u dnes již neprůhledných *opět*, *zpět* a *vzápětí*, patří slovtvorné deriváty či kompozita s kořenem *pat-*.

Jak bylo zmíněno již v části 3.2.1.1, samotné slovo *pata*, ale i tvar *patice* či zdrobněliny *patka* a *patička* jsou hojně užívány v přenesených významech. K přenosu dochází na základě dvou vlastností, které má lidská pata s danými jevy společně:

⁷⁷ Zdroj SYN 2005.

- a) oblý vzhled;
- b) umístění vzadu a/nebo dole a/nebo na okraji vzhledem k celku;
- c) místo, v němž dvě linie (lýtko a chodidlo) svírají pravý úhel.

Na základě akcentace vlastnosti a) vzniklo pojmenovávání oblého (ale také okrajového) plátku chleba (*patka chleba*, *patička chleba*) a oblý tvar byl možná motivací též pro specificky učesaný pramen vlasů.⁷⁸ Vzhled lidské paty je také motivací pro pojmenovávání částí těl živočichů. Vlastnost b) zakládá lexie jako „spodní část něčeho, co se vypíná do výšky“ (*pata sloupu*, *pata hory*, *patice stožáru*), „zadní, spodní, okrajová nebo ukončující nějakého předmětu“ (*pata ručnice*, *patice žárovky*). Stejně je motivováno i pojmenování *pata kolmice*, kde je silně zdůrazněn právě rys c), o kterém je však možné uvažovat i v případě dvou předešlých lexíí, neboť vlastnosti a) – c) se do značné míry kombinují.

Deriváty jako *úpatí* či *patník* označují skutečnosti, které mají s lidskou patou společný rys umístění dole, při zemi.

Jako *pata* se označuje také ta část obuvi či oděvu, která se na patu navléká (*mít díru na patě* (*ponožky*)). Jedná se tu tedy o metonymii, o přenos významu na základě souvislosti. Souvislost s patou je také základem názvosloví pro pomůcky sloužící k dosažení komfortu pat v obuvi: *patěnka* (umístěna v zadní části obuvi svisle), *podpatěnka* (umístěna přímo pod patou vodorovně) či nebo pro části obuvi samotné: *opatek* (obepíná patu). Uplatnění spojitosti mezi patou a jiným jevem je možné pozorovat i v případě derivátů *patní* či *patový*. Například *patní kost* „kost, která tvoří patu“, *patová půlka* (*semene*) „ta polovina plodu, která byla odříznuta od paty, od zadní části semene ke klíčení“, *patový obrat* „otáčka ve společenských tancích prováděná na patách“. Adjektivum *patní* se ojediněle dostává také do spojení s názvy nástrojů, přístrojů apod. (*patní ložisko*, *patní ventil*, *patní kvádr*), v takových výskytech nabývá významu „základní, spodní“ a odkazuje spíše k akcentaci vlastnosti b).

Určité rysy lidské paty, které jsme dosud zmiňovali jako klíčové v motivaci některých derivátů, jsou základem významových profilů daného pojmu a jejich subprofilů. Pro přehlednění tyto profily shrňme.

⁷⁸ Uvažuje se ale spíše o příbuznosti s *patkou* ve významu „klopa“ (Rejzek, 2001). Vztah k *patce* označující „skrojek či dokrojek“ by pak byl homonymní.

Prvním profilem je „**vzhled paty / pat**“ (zahrnuje subprofil „oblost“, „pravoúhlost“), dalším „**pata / paty jako součást nohy / nohou, součást lidského těla**“ (subprofil „umístěná dole“, supprofil „umístěná vzadu“). V podkapitole o etymologii byla připomenuta také slova vývojově příbuzná (*vzápětí, zpět, opět*), u nichž se vzdáleně uplatňuje profil „**paty / pat jako součásti nohy / nohou – prostředku pohybu** (po cestě)“.

Je zřejmé, že profily paty jsou analogické k profilům nohy, případně založené na profilech nohy. Takovým profilem je i **pata / paty jako součást nohy / nohou – prostředku ukotvení těla v prostoru**. Ojedinělým dokladem tohoto profilu je slovotvorný derivát *spatný*, užívaný téměř monokolokabilně ve spojení z tělocvičné terminologie *stoj spatný* (srov. *snožmo*, viz 3.1.2.2).

Kořen *pat-* je také součástí kompozita *patolízal* a jeho odvozenin *patolízalství, patolízalský*. Slovo *patolízal* označuje člověka, který se chová vůči jiné osobě podlézavě, pochlebovačně, je jejím věrným nohsledem. Motivace tohoto pojmenování pramení ze subprofilu paty jako součásti nohy / nohou, která je umístěná vzhledem k celku lidského těla dole, u země; a dole v orientační metafoře znamená podrobení autoritě (Lakoff – Johnson, 2002, s. 28; srov. s profilem IV v 3.1.2.3).

C) Významové profily paty / pat (frazeologický materiál)

Významové profily paty / pat, které byly obsaženy v některých slovníkových definicích a naznačeny prostřednictvím slovotvorných derivátů, kompozit a sekundárních významů, jsou ve větší míře zachyceny ve frazémeh s komponentem *pata*, příp. *paty*.

Spojitosť nohy s patou je v jazykovém obraze patně významnější než spojitost s jinými částmi. Tuto tendenci prokazuje zaměnitelnost těchto dvou komponentů v rámci formální stránky frazému, aniž by byla změněna jeho sémantika, např. *běží / utíká / uhání, jako by mu pod nohama / za patama hořelo, jako by mu nohy / paty zapálil; běhá, div si nohy / paty neuběhá / neubrousí / neušoupá; může si nohy / paty / podrážky uběhat / uchodit / ubrousit / ušoupat; vytrhnout někomu trn z paty / nohy*.⁷⁹ Pata jako by na pozadí

⁷⁹ S podobnou zaměnitelností se můžeme setkat i díky některým shodným lexémům *paty* a *nohy* v nefrazologických jednotkách, například PSJČ uvádí u slova *noha* význam „dolejší část, spodek, pata, úpatí“, který se shoduje s lexéem *paty* „dolní část něčeho, co se vypíná, strmí do výše, úpatí“, podobný je i příklad kolokace: *noha sloupu* a *pata sloupu*. Zajímavá je i synonymita *paty* a *nohy* v básnickém jazyce (viz Původ pojmenování).

svého významu neustále implikovala představu (celé) nohy. Díky tomuto jevu jsou významové profily obou pojmů mnohdy totožné nebo provázané a i popisy jednotlivých subprofilů a profilů, které používáme, tuto provázanost reflektují.

Pro patu / paty byly analogicky k profilům nohy / nohou stanoveny tyto významové profily:

Profil I: „Vzhled paty / pat“

Profil II: „Pata / paty jako součást nohy / nohou a součást lidského těla vůbec“

Profil III: „Pata / paty jako součásti nohy / nohou – prostředku pohybu (po cestě)“

Profil IV: „Pata / paty jako součást nohy / nohou – prostředku ukotvení těla v prostoru“

Profil I: „Vzhled paty / pat“

Na vzhledu té části lidského těla, která je nazývána *patou*, je nejnapadnější její **oblý tvar**. Mezi jazykové doklady, které tuto vlastnost nechávají vystupovat do popředí, jsou na ní založeny, patří například sekundární význam derivátů *patka* a *patička* „skrojek, dokrojek chleba“ a možná také „klopa“ či „do čela sčesaný pramen vlasů“ (viz Slovo tvorné deriváty a sekundární významy). Ve frazeologii však taková ustálená spojení, která by byla motivována právě oblým vzhledem paty, nenacházíme a tento profil uvádíme v podkapitole založené na frazeologii jen pro úplnost.

Profil II: „Pata / paty jako součást nohy / nohou a součást lidského těla vůbec“

Zvýznamňovaným rysem paty může být také její přináležitost k lidskému tělu, respektive k noze, která je součástí lidského těla. Některé frazémy zohledňují přímou přináležitost, jiné naopak zprostředkovanou (přes nohu, *utíká, div si paty neušoupá*). Oba typy však nejsou nijak ostře rozlišené a spíše se mísí.

Pata / paty stejně jako noha / nohy představují tedy součásti lidského těla, a proto jsou vnímány jako **živý organismus**, který cítí bolest a je zranitelný. Například rčení *každý (nejlíp) ví, kde ho pata tlačí* s významem „každý zná nejlépe své obtíže, slabé stránky“ tematizuje fakt, že jako každá jiná část těla je i pata citlivým místem, skrze něž můžeme

cítit bolest. Tentýž rys akcentuje *vytrhnout někomu trn z paty / nohy* neboli „pomoci někomu v tísní, z nesnází“, navíc je tu i rys znemožnění funkcí, při nichž se noha, a tedy i pata, uplatňují, neboť s trnem v patě nelze bezbolestně stát ani chodit. Vzdáleně citlivost a zranitelnost paty odráží i ustálené spojení *Achillova pata*, které se používá pro jakoukoliv lidskou slabinu. Spojení je však založeno především na rysu okrajovosti, pata představuje okraj těla, a tedy jen na okraji byl Achilles zranitelný.⁸⁰

V pojednání o noze jsme zmiňovali, že důležitým rysem, který je ve frazeologii profilován, je také vzdálenost nohy od tzv. „ústředí“ lidské osobnosti. Pata jakou součást nohy vykazuje také tuto vlastnost a dokonce by se dalo říci, že je ještě prototypičtějším reprezentantem uplatnění opozice „centrum – periferie“. Pokud si z něčeho *neděláme těžkou hlavu*, můžeme také říci, že *nám to ani v patě neleží* (ve starších verzích *ani v patě to nenosíme, ani k patě nám to nejde, to nám ani do paty neleze*). Naše tělo je chápáno jako nádoba, kde ani na tom nejzazším **okraji**, vzdáleném od centra myšlení – hlavy, centra emocí – srdce není uložena daná látka či věc, tj. myšlenka, trápení apod. Vzdálenost paty od hlavy jako centra myšlení motivovala také starší frazémy *mít rozum v patě; má víc rozumu v patě než jiný v hlavě*.

U frazémů s komponentem *noha* jsme se setkali se spojeními, která nesla význam „ani okrajem těla se nevyskytnout v nějakém prostoru“, např. *nevkročit někam ani nohou*, a jejichž základem bylo zdůrazňování nohy jako okrajové části. Tentýž rys zakládá frazémy *nevytáhnout paty (z domu), ani paty nevytáhnout* „nevycházet ven“ či *sotva vytáhne paty z domu, už...* „sotva se vzdálí, už...“. V pozadí významu těchto užití stojí kromě okrajovosti také rys pohybu po cestě a překračování hranic, tedy aspekty důležité pro profil III.

Shoda s profily nohy / nohou spočívá také ve vyzdvihování rysu dotváření lidského těla. Postava je **úplná** od *hlavy až k patě*, a pokud si ji chceme prohlédnout celou, musíme ji prohlédnout od *hlavy až k patě*. Jen v kompletnosti jsou jevy skutečnosti smysluplné, proto jsou v jazyce přirovnávány k úplnému tělu: *má to hlavu a patu* „o písemném či ústním projevu, který je smysluplný a velmi dobře logicky uspořádaný“. Naopak

⁸⁰ Původ spojení je v starořecké mytologii. Matka Achilla jej v dětském věku ponořila do řeky Styx, aby se stal nesmrtelným. Vody se však nedotkla chlapcova pata, kterou matka držela při ponořování v dlani (Fučík – Pokorný, 1992).

neuspořádaný jev skutečnosti *nemá hlavu ani patu, nevíme mu hlavu ani patu* „nevyznáme se v něm“.

Pata jako součást nohy je také umístěna **dole**, u země a stejně jako v subprofilech nohy / nohou je tato orientace základem subprofilu paty / pat. Opět se uplatňuje metafora MOC JE NAHOŘE a PODROBENÍ MOCI JE DOLE. Snaží-li se někdo osobě nadřazené *vnutit do přízně*, může jí *podlézat* a říká se o něm, že *jí líbá paty*, je to *patolízal* (viz Slovtvorné deriváty a sekundární významy). O tom, kdo udržuje náboženství jen *naoko*, hovoří spojení *Pánubohu by paty ulízal*. Paty jsou také měřítkem pro porovnání výšky postav i míry rovnocennosti v přeneseném významu (opozice „nahore – dole“ se tu uplatňuje pro výšku postavy, vyšší je hodnoceno jako lepší). *Nesahá někomu ani po paty* značí, „že se mu nevyrovná, je horší“, možná dokonce horší nežli ten, který *mu nesahá ani po kotníky / ani po kolena / ani po pás / ani po ramena*, paty jsou totiž ze všech význačných bodů těla (sloužících v jazykovém obrazu jako měřítko) nejniže.

Silně se ve frazeologii zdůrazňuje aspekt významu paty parafrázovatelný jako „umístěna **vzadu**“, a to vzhledem k noze i k celé postavě, pata totiž leží blíž zádové straně lidské postavy, blíž straně, na které člověk nemá oči, kterou chápe jako zadní a prostřednictvím které nepostupuje kupředu při pohybu. Je zřejmé, že se tedy tento subprofil „pata – zadní část nohy / těla“ kombinuje s profilem „pata – součást nohy – prostředku po cestě“.

Je zajímavým faktem, že se na rozdíl od nohou v profilech paty neukazuje jako důležitá opozice „pravý – levý“.

Profil III: „Pata / paty jako součásti nohy / nohou – prostředku pohybu (po cestě)“

Pata se podílí na funkcích, jejichž vykonavatelem je noha, proto mohou být v jazykovém obrazu exponovány dané funkce i v souvislosti s výrazem *pata*.

Pokud se tedy u nohou ukázal být jedním ze subprofilů **noha = pohyb**, jsou i paty jako součást nohou účastny pohybu a často komponent *nohy* ve frazeologii nahrazují. Existují například obměny frazému *co není v hlavě, musí být v nohách* ve znění *co není v hlavě, musí být v patě* nebo *kdo nemá v hlavě, musí mít v patě*, tj. „kdo si málo pamatuje,

musí často chodit pro zapomenuté věci“. Starší rčení *celý den na patách* znamená „celý den prochodit“, a opět užívá pat jako symbolu pohybu.

Frazeologie zohledňuje nejen pohyb samotný, ale také způsoby pohybu. Na rozdíl od nohou sice nenacházíme v spojeních s výrazem *pata* např. doklady subprofilu pomalý pohyb, ale hojně se uplatňuje **pohyb rychlý**: *běží / utíká / uhání, jako by mu paty / nohy namydil / namazal; běží / utíká / uhání, jako když mu paty namaže; běží / utíká / uhání, jako by mu paty hořely; běží / utíká / uhání, jako by mu paty / nohy zapálil / podpálil*. Ze starších dokladů jmenujme například spojení *patama říť bítí a zdvihá paty vysoko*, která tematizují odlehčení pat od země a co nejkratší kontakt s povrchem, což jsou jevy umožňující rychlý pohyb (viz profil III v 3.1.2.3).

Pohyb intenzivní se odráží ve frazémeh: *mocť si paty ušoupat / uběhat / ubrousit* „obcházet bez úspěchu všechna možná místa“; *běhá, div si paty / nohy neubrousí / neušoupá* „běhá bez ustání všude možné“ či starší *paty si utlouci* „naběhat se“.

V předešlém profilu bylo poukázáno na jeden z klíčových aspektů, který se s pojmem PATA / PATY pojí, a to na umístění vzadu, ve frazeologii dochází navíc k souhře tohoto aspektu s aspektem pohybu. Například kombinace rysů vzadu a rychlý pohyb vpřed dala vzniknout frazémům jako *běží / utíká / uhání, jako by mu za patama hořelo* „velice rychle běží“; *hoří mu koudel za patami* „je v ohrožení, v úzkých“; *běží, až se mu za patama kouří / práší* „běží velmi rychle“. Cokoliv, co zanecháváme za patami, zanecháváme vzadu, za sebou, což implikuje jakési prostorové uspořádání, průběh pohybu specifickým prostorem – po **cestě**. Zjednodušeně lze tento subprofil nazvat subprofilem pata – ukazatel **směrování** pohybu. Dokladem tohoto subprofilu je také například ustálené spojení *ukázat někomu paty / záda* „odejít od někoho směrem pryč“; *otočit se na patě a jít pryč* s podobným významem či zastaralejší *zaplatit někomu patama* „utéct od někoho směrem pryč bez placení“, kde se projevuje i rys rychlosti.

Pohyb po cestě patami zády do jeho směru prováděný jedním člověkem může být následován pohybem jiné osoby, která mu *jde v patách* „jde těsně za ním, pronásleduje ho“. I frazémy týkající se (pro)následování patří tedy do subprofilu „pata jako ukazatel směrování pohybu“. Dalšími doklady jsou například *šlapat někomu na paty* „důsledně někoho kontrolovat, sledovat“; *věšet se / pověsit se / přilepit se někomu na paty* „dotěrně někoho sledovat“; *být někomu v patách* „někoho pronásledovat, už ho dohánět“; bez

příznaku pohybu *stát (pořád) někomu za patami / za zády* „neustále někoho sledovat“. Na stejné představě jsou založeny i obraty *mít někoho v patách / v týlu / v zádech* „být někým pronásledován“ a *mít někoho pořád za patami / za zadkem / za zády* „být někým dotěrným všude následován či kontrolován“, která však situaci vystavují z perspektivy sledovaného, ne sledujícího. Rčení *lepít se někomu na paty* se většinou používá ve spojení se smůlou či neštěstím, které člověka v nějaké životní etapě pronásledují. Setkáváme se tu tedy s projevem metafory ŽIVOT JE CESTA.

Ve frazémeh, na nichž jsme demonstrovali uplatňování profilu III, fungují také představová schémata. Už bylo jmenováno schéma cesty. Paty byly pojímány ale také jako nádoby, např. *co není v hlavě, musí být v patě*, nebo jako neživé předměty, s nimiž je možno jako s věcmi nakládat, kupříkladu *běží, jako by mu paty zapálil / namydli*.

Profil IV: „Pata / paty jako součást nohy / nohou – prostředku ukotvení těla v prostoru“

Jak bylo ukázáno v předešlé části práce, paty jako součásti nohou se podílejí na jejich funkcích, konkrétně na funkci chůze. Totéž platí pro funkci stání, i paty se podílejí na postoji člověka, respektive na jeho charakteru, tento jev se odráží ovšem prakticky jen v jediném frazému: *sklapnout / srazit paty* s významu „bez protestu vyplnit jakýkoliv příkaz“. Jeho původ pochází od typického gesta, kterým dle vojenských zvyklostí podřízený reaguje na povely nadřízeného.

3.2.2 Špička / špičky

V naivní kategorizaci⁸¹ představuje protipól k patě jako zadní části chodidla část chodidla přední – špička.

3.2.2.1 Definice ve výkladových slovnících

Výkladové slovníky uvádějí u hesla výrazu *špička*, respektive u hesla pro jeho nezdobnělou podobu *špic(e)*, četné lexie, podvýznam *špička* „přední část chodidla“ je však spíše druhořadý a motivovaný primární lexii („vybíhající konec něčeho“). Není tomu tedy

⁸¹ A v laické kategorizaci taneční, viz 2.4. *Pata, špička, celá noha* je verš z jedné sloky písní, které se zpívaly a hrály k českému salónnímu tanci z devatenáctého století zvanému Česká beseda (OSN, 1996–2003).

stejně jako v případě paty, kdy vlastnosti této části lidského těla (tvar, umístění apod.) motivovaly pojmenování dalších jevů skutečnosti, které dané vlastnosti také vykazovaly.

V Jungmannově Slovníku česko-německém (1836, citováno dle vydání z roku 1990) ani u hesla *špička*, ani u hesla *špic(e)* není zahrnuta špička jako součást chodidla. Hlavní význam je *špice* i její zdrobněliny *špička* Jungmann definuje jako „onen díl nějaké věci, který se v jeden pich čili punkt končí“ a v příkladech jeho kolokací nacházíme alespoň jedno spojení vzdáleně se týkající špiček nohou: *střevíce bez špicov*.

František Štěpán Kott v Česko-německý slovníku grammaticko-fraseologickém (1878–1893) vystavuje heslo *špic(e)* podobně jako Jungmann. Hlavní lexii je v tomto případě „konec dílu nějakého naproti zpodině“, ale jeho formulace je pozměňována spolu s kolokacemi, např. *špice lodi „předek“*. Jednou z ukázek kolokací je i frazém *po špičkách (nohou) choditi*.

Autoři Pavel Váša a František Trávníček ve svém Slovníku jazyka českého (1937) zahrnují stejně jako autoři předešlých slovníků špičku pod heslo *špice* s hlavní lexii „hrot, hrotitý konec“. Mezi kolokacemi opět figuruje frazém *chodit po špičkách* „opatrně, tiše, abychom nerušili“.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) uvádí v hesle *špička* celkem 15 lexii daného výrazu. Význam „přední část chodidla“ je na čtvrtém místě. Příklady kolokací týkající se špiček bot jsou přiřazeny k první a třetí lexii: „zakončení nějakého tělesa sbíhajícího se do jednoho bodu“ s jazykovým dokladem *na sobě měl střevíce, jejichž nosce do špičky vybíhaly* a „vrchol n. vyčnívající přední díl něčeho“ s příkladem *dosahování špičkami prstů ku špičkám bot*. U poslední jmenované lexie nacházíme i příklad *pěkný jeho nos byl při nozdrách trochu rozšířený a špička jeho červenala se jemným karmínem*, je tedy zřejmé, že špička jako vyčnívající část různých částí těla má společnou lexii (špička nosu, špička prstů), zatímco špičce nohy je vyhrazena samostatná lexie. Špičce nohy je tedy v českém jazykovém obrazu světa prisuzován zcela jiný charakter než zakončením ostatních částí těla.

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989) zaznamenává celkem 14 lexii a lexie „přední část chodidla“ je opět na čtvrtém místě. Mezi jazykovými doklady opět figuruje frazém *chodit po špičkách*, ale také *stoupnout si /*

vystupovat na špičky nebo kolokace *paty k sobě špičky od sebe* „základní tělocvičný postoj“.

Totéž zpracování předkládá Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005), ovšem lexie „přední část chodidla“ je uvedena jako druhá v pořadí.

3.2.2.2 Systémové konotace

A) Původ pojmenování

Slovo *špička* je slovo odvozené ze slova *špice*, které pochází z indoevropského kořene **(s)pēi-* „špičatý, zašpičatělé dřevo“ a do češtiny se dostalo ze středohornoněmeckého *spitze*. Jak už bylo řečeno v souvislosti s definicemi ve výkladových slovnících, *špička* nebylo primárně pojmenování části chodidla, které by motivovalo pojmenování podobně vypadajících předmětů, ale naopak.

B) Slovtvorné deriváty a sekundární významy

Podobná je situace také v oblasti slovtvorných derivátů slova, například adjektivum *špičatý* neznámá „vypadající jako přední část chodidla“, ale „sbíhající se v prostoru do jednoho bodu“. Motivované vlastnostmi přední částí lidského chodidla nejsou ani deriváty *špičkovat*, *špičák*, *špičatět*, *špičatit*, *zašpičatit*. Jediným příkladem takové motivovanosti by mohl být sekundární význam slova *špička*: *špičky* „baletní obuv, v níž se chodí na špičkách nohou“, tento význam se však neobjevuje ani v jednom z výkladových slovníků. Avšak ve slovnících je možné nalézt u adjektiva *špičkový* spojení *špičkové střevíce*, dále kolokaci *špičková tanečnice* s významem „tančící na špičkách“ nebo *špičkový běh* „běh prováděný na špičkách (ve výponu)“. Do těchto užití se promítá chápání nohy jako prostředku pohybu, a tedy i profil *špičky* / *špiček* jako součásti nohy / nohou – prostředku pohybu.

C) Významové profily špičky / špiček (frazologický materiál)

Frazeologie nabízí jediná dvě ustálená spojení, která obsahují komponent *špička* ve smyslu „přední část chodidla“. Každý z frazémů lze však považovat za doklad jednoho z těchto profilů:

Profil I: „Špička / špičky jako součásti nohy / nohou – prostředku pohybu“

Profil II: „Špička / špičky jako součásti nohy / nohou – prostředku postoje“

Přináležitost špičky k noze není ovšem v představě pojmu tak diferencována jako v případě paty, jednotlivé profily je tedy možné formulovat i zjednodušeně:

Profil I: „Špička / špičky jako prostředek pohybu“

Profil II: „Špička / špičky jako prostředek postoje“

Profil I: Špička / špičky jako prostředek pohybu

Tento profil vyabstrahováváme pouze na základě jednoho jazykového dokladu, který ovšem koresponduje s doklady i s profily, jež byly popisovány v předešlých oddílech. Frazém *chodit (kolem někoho) po špičkách* totiž poukazuje na funkci špiček sloužit k chůzi, a to v tomto případě chůzi specifické svou neslyšností. Význam frazému může být dle SČFI (2009) dvojitý 1) „opatrně se někomu vyhýbat nebo se snažit ho (proti sobě) nerozčilit a projevovat tak svůj strach z něj“; 2) „chodit kolem něho tiše a opatrně, snažit se ho nevzbudit“.

Profil II: Špička / špičky jako prostředek postoje

Na jediný doklad jsme odkázáni i při stanovování druhého profilu. Jedná se o frazém *stavět se na špičky* s významem „snažit se upoutat pozornost k sobě a vychloubat se“. Špičky jsou v nepřeneseném významu nástrojem ukotvení lidského těla v prostoru, a to výše, nahoře. Stavěním na špičky dosahujeme větší výšky postavy a v souladu s metaforou **AUTORITA JE NAHOŘE** (a **PODRÍZENÍ AUTORITĚ JE DOLE**) se stáváme my tou autoritou, tím lepším a můžeme se vychloubat.

3.2.3 Prsty a palec

Již v kapitole, která byla věnována rozdílu mezi vědeckou a naivní kategorizací, bylo poukázáno na to, že oproti některým jiným jazykům čeština nerozlišuje prsty rukou a

nohou, ale že má pro ně jedinou kategorii zahrnutou pod pojmenování *prsty*. Primární jsou prsty ruky, analogicky k nim pak chápe český mluvčí prsty nohy, avšak na rozdíl od prstů ruky nenese každý z prstů nohy vlastní název. Analogie s rukou motivovala jen pojmenování největšího a nejmenšího z prstů nohy (*palec* a *malík*), které vizuálně vystupují z řady prstů na základě svého umístění na okraji a výrazné odlišného vzhledu. Výkladové slovníky se v rozsahu jednotlivých pojmů poněkud odlišují. Ve frazeologii není vůbec použit *malík* ve spojitosti s nohou, proto nebyl zařazen ani do zkoumané množiny, zmíněn bude pouze v souvislosti s definicemi *prstu* a *palce* ve výkladových slovnících.

3.2.3.1 Definice ve výkladových slovnících

Jugmannův Slovník česko-německý (1836, citováno dle vydání z roku 1990) uvádí u hesla prst celkem sedm lexíí a lexie věnovaná prstu u nohy (*prstu nožnímu*) je až na šestém místě. Jako příklad kolokace je zde uveden citát z Komenského: *Chodidlo – kotníky, patu, nárt a spodní plosku, a s prsty palec u nohy v sobě držíci*. Ostatní lexie se týkají primárně prstu ruky a souvislosti s ním, například prst u rukavic. Do hesla jsou zařazena deminutiva *prstec, prstek, prstík, prsteček, prstíček*.

V hesle *palec* je souvislost s nohou uvedena už jako druhá lexie hned po významu „tlustý prst u ruky“. Třetí lexie palce je „prst“ obecně, dle uvedeného německého ekvivalentu *der Finger* je však zřejmé, že se týká jak prstu ruky.

Malík, malíček je definován jednoduše jako „malý, nejmenší prst“, informace o příslušnosti k ruce nebo noze není zahrnuta.

Česko-německý slovník grammaticko-fraseologický (1878–1893) od Františka Štěpána Kotta svým zpracováním daných hesel koresponduje s pojetím Jungmannovým, mnohem větší prostor je však věnován prstům zvířecím. Význam *prstu* jako součásti nohy je uveden mezi lexemi až na předposledním místě.

Výrazu *palec* se u Kotta dostává stejných lexíí jako u Jungmanna, palec nohy je opět na druhém místě za „prstem ruky“.

Předešlé slovníky byly překladové a dělení lexíí u nich bylo do značné míry motivováno také rozlišením prstů ruky a nohy v německém jazyce (*der Finger, die Zehe*). Tuto potřebu nemá výkladový Slovníku jazyka českého (1937) Váši a Trávníčka, definici

významu slova *prst* shrnuje do nerozdělené formulace „výběžek ruky a nohy“. Podobně v případě *palce* je jediná lexie „nejsilnější prst u rukou a u nohou“, zastřešující pro část dolní i horní končetiny. Naproti tomu *malík* je chápán pouze jako prst ruky: „malý (nejmenší) 5. prst na ruce“.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) se navrácí k oddělenému pojetí lexii a význam *prstu* u nohy „jeden z pohyblivých útvarů zakončujících chodidlo nohy“ uvádí až po četných významech prstu ruky, např. po prstu u rukavice. Poprvé se objevuje výraz *prstec* nejen jako deminutivum slova *prst* (viz Jungmannovo a Kottovo zpracování), ale jako označení prstu u nohy.⁸²

Základem definice významu *palce* i *malíku* je v PSJČ vymezení „prst u ruky nebo u nohy“, které je u *palce* blíže specifikováno dle vzhledu jako „nejsilnější“ a u *malíku* jako „nejmenší“.

V Slovníku spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989) nacházíme u výrazů *prst* a *malík* totožné lexie jako v PSJČ: „jeden z pohyblivých útvarů zakončujících chodidlo nohy“; „nejmenší prst u ruky nebo u nohy“. V případě *palce* je zohledněna jeho anatomická stavba: „nejsilnější prst mající jen dva články“, avšak není zohledněno, ke které končetině přináleží. Pouze na základě uvedených příkladů kolokací lze vyvozovat, že je myšlen jak palec u ruky, tak u nohy: *otisk palce*, *palce mu koukají z bot*. Pojetí významu pojmenování *prstec* se také shoduje se SSJČ, ale výraz už nese označení pro zastaralost.

V nejnovějším ze slovníků, ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005), se již neobjevuje výraz *prstec* vůbec. Definice *prstu* je oproti SSJČ mírně upravena: „jeden z pohyblivých útvarů zakončujících chodidlo lidské nohy“. Zůstává také popis významu *malíku* ve znění „nejmenší prst u ruky nebo u nohy“ a *palce* (jen s grafickou úpravou) „nejsilnější prst (s 2 články)“.

⁸² Jako funkční pro rozlišení prstů nohou a rukou figuruje výraz *prstec* v neurologické literatuře docenta Gerharda Waberžinka a jeho spolupracovníků: pro ruce výraz *prsty*, pro nohy výraz *prstce*. (Viz např. Waberžinek – Krajíčková, 2004, str. 32).

3.2.3.2 Systémové konotace

A) Původ pojmenování

Pojmenování *prst* je dáváno do etymologické souvislosti s indoevropským **pr-sto-*, které znamenalo „vpředu stojící, čnějící“ a bylo složeno z předpony **pr-* „před“ a **stā-* „stát“. Významný pro motivaci pojmenování byl tedy výrazný vzhled dané části těla.

O motivaci vzhledem lze uvažovat i v případě původu výrazu palec, neboť mnozí etymologové jej spojují s latinským *pollēre* „být silný, mohutný“. Praslovanská podoba **palьcbь* se nejvíce blíží latinskému *pollex*, které označuje „palec ruky“. Tento jev je opět potvrzením, že kategorizace prstů na ruce byla primární, prstů na noze až sekundární. Příčinou může být opět umístění nohou dole, daleko od centra lidské osobnosti (viz výše pojem „ústředí“), ruce jsou člověku „bližší“, a proto primární.

B) Slovtvorné deriváty a sekundární významy

Sekundární významy slova *prst* ve výkladových slovnících vznikly pouze na základě souvislosti s prstem ruky, nikoliv nohy, například lexie „díl rukavice, který kryje prst“ či „šířka prstu ruky; stará délková míra“.

Tentýž jev se projevuje ve slovtvorných derivátech a kompozitech, což dokládají například následující odvozeniny, složeniny a jejich kolokace: *prsten*; *prstýnek*; *prsteník* „prst ruky vedle malíčku“; *náprstek* „chránič středního prstu při ručním šití“; *prstové rukavice*; *prstová metoda hry na klavír*; *pětiprstá dlaň*; *rychloprstý kytarista* atd. Jen odvozeniny *záprstí* „část ruky n. nohy za prsty“ a její adjektivum *záprstní* se týkají nejen prstů ruky, ale také nohy.

Také sekundární významy slova *palec* se vztahují k článku ruky, ne nohy: „část rukavice kryjící palec“; „stará délková míra, dosud běžná v anglosaských zemích, coul“.

Opět také v oblasti derivátů a kompozit je hlavní motivací souvislost s rukou, ne s nohou. *Palcové titulky* jsou takové, které mají délku lidského palce u ruky; *palčáky* jsou rukavice jen s oddělenou částí jen pro palec.

C) Významové profily prstu / prstů, palce / palců

(frazeologický materiál)

Frazeologické doklady, které by obsahovaly komponenty prst a palec týkající se nohy, se v češtině objevují v omezeném množství. Jedná se prakticky jen o malý počet frazémů dnes již zastaralých, v nichž mnohdy vystupoval *palec* v širším významu jako synonymum *prstu*.

Profil I: Vzhled prstu / prstů, palce / palců

Nejnápadnější na vzhledu prstu je jeho vyčnělý vzhled (u palce mohutný vzhled), který je zohledněn jak v původu pojmenování (indoevropské **pr-sto-* „vpředu stojící, čnějící“), tak v mnohých definicích významu („výčnělek“). I palec jako jeden z prstů, a možná ještě výrazněji, je vyčnělý. Na aspekt **vyčnělosti** je kladen důraz ve frazémech *prsty jim koukaly z bot* „měli nouzi“ a *palec mu vylézá ze špíny* „chlubí se bohatstvím, ale je chudý“, které se zakládají na kontrastu celkového dojmu a vyčnívajícího, okrajového detailu, který prozrazuje přesný opak. V subprofilu vyčnělosti se tedy do jisté míry uplatňuje i představové schéma CENTRUM – PERIFERIE.

Profil II: Prst / prsty, palec / palce jako součást lidského těla

Podobně jako v případě jiných probíraných názvů částí nohou jsou i prsty a palce chápány jako součást těla s vlastnostmi **živého organismu**. V tomto případě je akcentovaným rysem vlastnost prstů, palců cítit bolest: *vědět, kde nás palec tlačí* „znát své starosti“, znát to, co je nám vlastní jako naše tělo až po jeho nejokrajovější část. Opět je tedy možné uvažovat o projevu konceptuálního schématu CENTRUM – PERIFERIE.

V profilu II je ještě možné rozlišit subprofil „prst / prsty, palec / palce součást lidského těla umístěná **dole**“. Do frazému, který tento subprofil dokládá, *na palce někomu stupovat / nastupovat / šlapat* „snižováním někoho jiného usilovat o vlastní slávu, utiskovat jej“ se promítá také metafora MOC JE NAHOŘE, PODROBENÍ SE MOCI DOLE.

Profil III: Prst / prsty, palec / palce jako součást nohy / nohou – prostředku pohybu

Vzhledem k nedostatečnému množství jazykových dokladů není možné potvrdit, zda jsou prsty propojeny s pojmem NOHY tak silně, jako je tomu například ve vztahu nohy a paty. Jediný frazém, který byl během excerpcce objeven, *vidím mu raději paty než prsty* „vidím raději jeho odchod než příchod“, však hovoří spíš pro zprostředkovaný vztah: prsty jsou součástí nohy a noha prostředkem pohybu. Prsty v daném frazému figurují jako protipól k patě a jejímu subprofilu pata – ukazatel směřování pohybu, a proto je možné stanovit analogický subprofil „prst – ukazatel **směřování** pohybu“.

3.2.4 Kotník / kotníky

Další částí lidského těla, která je zvýznamněna v naivní kategorizaci i ve frazeologii, je kotník. Dle anatomického třídění má člověk na nohou celkem čtyři kotníky, dva vnější a dva vnitřní (na ruku pak dva, na každé jeden), jak už bylo řečeno výše (viz 2.2), naivní kategorizaci stačí kategorie kotníky bez bližší specifikace a do této kategorie jsou začleněny kotníky nohou, rukou i kloub prstu. Jako typický představitel kategorie jsou však chápány kotníky nohou.

3.2.4.1 Definice ve výkladových slovnících

Josef Jungmann ve Slovníku česko-německém (1836, citováno dle vydání z roku 1990) připisuje kotníku tři lexie. První „příhbí nebo příhbi u ruky“ vysvětluje kotník jako kloub obecně (o totožnosti rozsahu pojmů kloub a kotník ve starší češtině viz 2.2.1); druhý, specifikovanější význam „zakulacení kosti vysedlé v příhbi“ je členěn ještě na a) kotník u nohy v typickém spojení *kotníky nožní* a b) kotník u prstu, „jímž na dvěře, sklenici atd. klepáme“. Třetí lexie se netýká části lidského těla, ale části rostliny, která je kloubu svým vzhledem podobná „u stébla, kolínko“. Deminutivum *kotníček* je chápáno jako zdrobnělina kotníku či jako „u koně neduh od častého tření patní kosti neb rohu o přívoru, o stáji atd.“

Kottův Česko-německý slovník grammaticko-fraseologický (1878–1893) zpřehledňuje pojetí Jungmannovo a předkládá jen dvě lexie; první odpovídá kotníku u ruky, u nohy i u prstu, druhá kotníku u stébla.

Váša a Trávníček v Slovníku jazyka českého (1937) považují kotník za „výčnělek kosti (na nohou i na ruku)“ a význam „kloub prstu“ označují jako *lidový*.

V Příručním slovníku jazyka českého (1935–1957) se nalézá jediná definice významu zahrnující všechny lexie, které uváděly předešlé slovníky, kromě kotníku u stébla: „vystouplý kloub kosti nad chodidlem a v zápěstí rukou; kloub prstu“. *Kotníček* představuje stejně jako v Jugmannově slovníku zdobnělinu ke *kotníku*, ale také „nádorovitý výrůstek na patní kosti koně, způsobený otláčením, úderem a p“

V souladu s PSJČ je zpracováno heslo *kotník* ve Slovníku spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989). Jediný uvedený význam „vystouplý konec kosti v kloubu nad chodidlem, v zápěstí ruky a na prstech“ je doplněn o anatomické chápání „hmatná vyčnívající dolní část bércových kostí“. *Kotníček* je zahrnut do hesla *kotník* jako jeho zdobnělina.

Totožnou definici významu jako v SSJČ nacházíme v Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005), *kotník* „vystouplý konec kosti v kloubu nad chodidlem, v zápěstí ruky a na prstech“. V případě slova *kotníček* je opět podána jen informace, že se jedná o zdobnělinu.

3.2.4.2 Systémové konotace

A) Původ pojmenování

Etymologie slova kotník není vyjasněna. Vzhledem k staročeským variantám pojmenování *kot*, *kotek*, *kůtek* a nářečním *kostka*, *kustka* je možné uvažovat o přejetí ze středodolnoněmeckého *kote* „kost, kostka“.

B) Slovtvorné deriváty

U slovtvorných derivátů od slova kotník se uplatňuje v podstatě metonymie, dochází k akcentaci souvislosti daného jevu s kotníkem jako součástí lidského těla. Adjektiva *kotníkový* či *kotníčkový* se užívají nejčastěji ve spojení s výrazem *boty* a jedná se o takové boty, které zakrývají kotníky, sahají až po kotníky. Do jisté míry by se v tomto příkladě

dalo uvažovat o uplatnění subprofilu „kotník jako součást těla umístěná dole“ (srov. *s nesahat někomu ani po kotníky*).

Souvislost s kotníkem odráží také odvozenina *nákokník* a její zdobnělina *nákokníček* označující buď „chránič kotníku (užívaný ve sportu)“, nebo „šperk nošený kolem kotníku“.

Ani jeden z derivátů se netýká kotníků rukou či kloubů prstů, o nichž také hovořily výkladové slovníky. Tento fakt může být potvrzením, že nejtypičtějšími představiteli kategorie jsou kotníky u nohou.

C Významové profily kotníku / kotníků (frazologický materiál)

Frazémy s komponentem *kotník* se v češtině objevují v omezené míře, přesto je možné na jejich základě stanovit základní aspekty pojmu KOTNÍK, které jsou v rámci jazykového obrazu světa profilovány.

V souladu s profily ostatních částí stanovujeme pro kotník jeden profil s několika subprofiley.

Profil: Kotník / kotníky jako součást lidského těla

Kotník vnímáme jako součást našeho těla a na základě našich tělesných zkušeností máme s kotníkem spojení především bolest a díky jeho vyčnělosti také zranitelnost. Na základě exponování **bolesti** a **zranitelnosti** jsou vystavěna ustálená spojení jako *kopnout někoho do kotníku* „zlou pomluvou někomu ublížit, zdiskreditovat jej“ či neobrazné *vyvrtnout / podvrtnout / vymknout si kotník*.

V souvislosti s patou bylo již zmiňováno, že některé význačné body lidského těla slouží jako ukazatele míry, zejména míry dosahování kvality něčeho. Frazémy *nesahat někomu ani po paty / po kotníky / po kolena / po pás / po ramena* „nevyrovnat se někomu, být horší“ tematizuje míru kvality na základě porovnání výšky někoho / něčeho s rozměry lidského těla. Může se jednat o neobrazné užití, nebo o metaforu NAHOŘE JE LEPŠÍ a DOLE JE HORŠÍ.

3.2.5 Lýtko / lýtka

3.2.5.1 Definice ve výkladových slovnících

Slovník česko-německý (1836, citováno dle vydání z roku 1990) od Josefa Jungmanna uvádí heslo plurálovým tvarem *lýtka* a jeho obměnou *lejtka*, tvary jednotného čísla se nacházejí až v záhlaví hesla. Význam je pojat jako dvě samostatné lexie. První je definována následovně „oblá, masitá, ke spodu ubývající částka tělná mezi příhíbím podkolenním a hlezny“. Druhá vychází z metonymického přesunu významu na lýtko u punčochy.

Kott v Česko-německém slovníku grammaticko-fraseologickém (1878–1893) zachovává Jungmannovo zpracování o dvou lexích, avšak první formuluje stručněji „zadní strana berce naproti přední (holeni)“. Shodně s Jungmannem ale svou definici vystavuje na anatomické perspektivě nahlížení pojmu. Druhá lexie je opět věnována lýtku punčochy.

Slovník jazyka českého (1937) Váši a Trávníčka uvádí už jen jedinou lexii, jediný význam „měkká zadní část berce“.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) v definici významu slova *lýtko* upouští od anatomických termínů a uvádí jen „zadní část nohy pod kolenem“. *Lýtečku* je věnováno samostatné heslo a je charakterizováno pouze jako zdrobnělina *lýtka*.

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989) se vrací k anatomickým termínům a charakterizuje *lýtko* jako „zadní svalnatou část berce“. Lýtko u punčochy je obsaženo jen v jedné z kolokací tohoto výrazu. Heslo lýtko zahrnuje i deminutivum *lýtečko*.

Totéž zpracování jako v SSČ je uvedeno v Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005), a to „zadní svalnatá část berce“. Na rozdíl od SSČ zde však chybí zdrobnělina *lýtečko*.

3.2.5.2 Systémové konotace

A) Původ pojmenování

Nejnovější z etymologických slovníků (Rejzek, 2001) konstatuje, že pro výraz *lýtko* nebyla dosud stanovena přesvědčivá etymologie, je obtížné stanovit praslovanskou podobu.

B) Slovotvorné deriváty a sekundární významy

V sekundárních významech slova *lýtko* se objevuje význam „část punčochy“, dochází tedy podobně jako u *paty* k metonymickému přenosu významu na základě souvislosti. Souvislost s lýtkem motivuje také adjektivum *lýtkový*. Pojmenování *lýtkatý*, které se užívá pro nositele výrazných vlastností, je dokladem očitosti a podstatnosti této části těla. Tento jev by bylo možné považovat za projev profilu vzhled lýtko, který se však neprojevuje ve frazeologickém materiálu, proto nebude zahrnut do výčtu profilů v následující kapitole.

C) Významové profily lýtko / lýtek (frazeologický materiál)

I lýtko patří k těm názvům součástí lidského těla, které figurují jen v menším množství frazeologických dokladů, přesto je možné stanovit na jejich základě (i na základě konfrontace s profily předchozích částí) několik profilů.

Profil I: Lýtko / lýtko jako součást lidského těla

Lýtko je opět vnímáno jako součást těla, a tedy jako živý organismus. Z tohoto základu vystupuje pak subprofil lýtek jako **živého organismu**, u něhož je možné pozorovat například projev zčervenání, prokrvení: *zapalují se jí / jemu lýtko / lejtka* „má zájem o druhé pohlaví, začíná dospívat“. Subprofil *lýtko* se v tomto případě kombinuje se subprofilem krve jako projevu intenzivního prožívání – vášně (srov. Vaňková, 2011) a také ohně. Profilování lýtko v tomto smyslu podporuje i definice v Jugmannově slovníku, která charakterizuje lýtko jako „oblá, masitá, ke spodu ubývající částka tělná mezi příhřbím podkolenním a hlezny“, „masitost“ má totiž v českém jazykovém obrazu světa blízko právě ke krevnatosti.

Profil II: Lýtko / lýtko jako součást nohy / nohou – prostředku pohybu

Profil II představuje lýtko jako zástupce pohybu, respektive jako ty části lidského těla, na nichž se projevuje pohyb nohou. Dokladem je ustálené spojení *prohnat někomu lýtko / lejtka* „prohnat někoho, honit ho“, které se týká **způsobu pohybu** – rychlého způsobu.

Profil III: Lýtko / lýtka jako součást nohy / nohou – prostředku postoje

Analogicky k předešlému profilu lze vzdáleně lýtko chápat také jako spoluúčastníka na stabilním postoji, který udržují nohy. **Nestabilita** mlže být způsobena i nepříznivým tělesným a duševním stavem (viz profil IV v 3.1.2.3), například strach či nejistota se projevují třesem nohou, tedy i lýtek, znestabilněním pevného, silného postoje: *třesou / klepou se mu lejtka / lýtka / kolena* „má velký strach, cítí se nejistě, popř. bez odhodlání (a pocítuje nejistotu i fyzickou)“.

3.2.6 Stehno / stehna

3.2.6.1 Definice ve výkladových slovnících

Výkladové slovníky definují význam slova *stehno* na základě vymezení vůči jiným částem těla a často k tomu užívají anatomických termínů.

Jungmannův Slovník česko-německý (1836, citováno dle vydání z roku 1990) předkládá dvě lexie. První lexie dokonce využívá lidové etymologie: „noha od kyčle neb kloubu až po koleno, že se do úzka stahuje“. U druhého významu „co stehnům podobno“ je mezi příklady uveden i lalok mozku (*přední a zadní stehna mozková*) či část kružidla. Mezi odvozeninami je uvedeno *stěhno* a deminutivum *stehénko*.

Kott se v Česko-německém slovníku grammaticko-fraseologickém (1878–1893) shoduje s přístupem Jungmannovým, opomíjí jen spojitost *stehna* a *stahování* a *stehno mozkové*. První význam je „noha od kyčle až po koleno“, druhý „co stehnům podobno“ s příkladem *stehno kružidla*. Jako odvozeniny uvádí Kott *stěhno* a deminutiva *stehénko* a *stehýnko*.

Následující slovníky už druhou lexii vynechávají a věnují se jen významu *stehna* jako součásti těla. Například výkladový Slovník jazyka českého (1937) od Váši a Trávníčka podává následující popis: „část nohy mezi kyčlí a kolenem“.

Obdobně je tomu v Příručním slovníku jazyka českého (1935–1957), heslo *stehno* obsahuje definici „část nohy mezi kolenem a kyčlí“. Mezi slovy příbuznými jsou opět výrazy *stehenní*, *stehýnko* a *stehénko* (považováno již za zastaralé).

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989) se při formulaci významu obrací k anatomickým pojmům a uvádí, že stehno je „část dolní končetiny od kyčle ke kolenu“. Opět zde nacházíme deriváty *stehenní*, *stehýnko* a *stehénko* (považováno již za zastaralé).

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005) jen opakuje údaje slovníku předchozího: „část dolní končetiny od kyčle ke kolenu“. Mezi příbuznými pojmenování již chybí *stehénko*.

3.2.6.2 Systémové konotace

A Původ pojmenování

Výraz *stehno* nemá vyjasněný původ, uvažuje se o spojitosti s indoevropským kořenem **(s)teg-* „kůl, tyč, kyj trám“, což by značilo, že se jako nejvýznačnější rys stehna stal pro naše předky jeho tvar a objem, a dalo by se hovořit o profilování rysu vzhledu.

B) Slovtvorné deriváty a sekundární významy

Ve starších slovnících jsme se setkali se sekundárním významem stehna „co stehnům podobno“, což je podobně jako v případě etymologie dokladem akcentace vzhledu stehna.

Stehenní (zastarale *stehnový*, *stehenný*) znamená „týkající se stehna“, stehno tedy figuruje také jako jev, k němuž se ostatní jevy vztahují. Také zastaralé pojmenování *stehnicě* označovalo stehenní žílu. V obou případech je možné hovořit o metonymické souvislosti.

Výrazný **vzhled** stehen může být motivací pro pojmenování vlastnosti člověka, který je jejich nositelem: *stehnatý*. Živočichové se stejným výrazným rysem nesou názvy *stehnatka* „blanokřídlý hmyz“; *stehnatec* „žábřonožec“.

C) Významové profily stehna / stehen (frazologický materiál)

Výrazná podoba stehen je základem několika slovtvorných derivátů a možná byla také motivací pro vznik pojmenování (viz předešlé podkapitoly). Zvýznamňování tvaru, velikosti či objemu stehen je v podstatě základem profilu „**vzhled stehna / stehen**“. Pro

tento profil však nenalézáme oporu ve frazeologickém materiálu. Na základě excerptce bylo zjištěno jen jediné ustálené spojení s komponentem *stehno*: *plácát se do stehen* „projevovat velikou radost nebo velké veselé nad něčím“. Díky tomuto jazykovému dokladu lze uvažovat o profilu „**stehno / stehna jako součást lidského těla**“ se subprofilem „*gesto*“.

3.2.7 Koleno /kolena

3.2.7.1 Definice ve výkladových slovnících

Jungmannův Slovník česko-německý (1836, citováno dle vydání z roku 1990) uvádí čtyři lexie slova *koleno*. První je založena na deskripci vnější podoby skutečnosti a na anatomické stavbě: „prostřední noh příhbí z jedné strany vypuklé s hýbavou kostí, z druhé strany vkleslé“. Druhá lexie je dokladem metonymie, neboť *kolenem* je myšlena část punčochy, třetí je formulována jako „pokolení, rod, článek rodiny lidské“, poslední, čtvrtá lexie vznikla na základě vnější podobnosti, tj. metaforicky, jako *koleno* či *kolínko* je pojmenováno „příhbí na stéble, článek, souček“. Samostatné heslo má výraz *kolénko*, který může znamenat také „článek u rostlin“; zdrobnělinu od *koleno*; „ganglia nervové soustavy“ (u Jungmanan doslova *kolénka nervová* „uzlové“) či „u ševce dřívko, které podkládá na koleně ku přiřívání třeviců“.

Kottovo zpracování v Česko-německém slovníku grammaticko-fraseologickém (1878–1893) s Jungmannovým silně koresponduje. Jako lexie uvádí také „kloub spojující kost stehenní a holenní“; „pokolení“; „příhbí na stéble, článek, souček“, navíc je však koleno u bot. *Kolénko*, případně *kolínko* má stejné lexie jako u Jungmanna.

Váša a Trávníček v Slovníku jazyka českého (1937) opouštějí v základní lexii přílišnou anatomicnost definice a podávají jen jednoduchý výklad významu „kloub nohy“. Na druhém místě je význam „pokolení“, následuje „tuhá část stébla“ (možnost označit i jako *kolínko*) a „něco podobného kolenu“, např. část roury.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) se v primárním významu navrácí k definici významu pomocí lokalizace vůči ostatním částem v anatomické stavbě těla: „ohbí nohy, kloub mezi stehnem a bérce“m“. Druhá lexie „ohbí roury apod.“ je upřesňována dle užití v určitém spojení: „tvarový kus k spojování trub při změně směru“; „zakřivená část sací trouby vodní turbíny“ a jiné. *Koleno* s významem „pokolení, generace“ se již

neobjevuje jako jedna z lexíí v jednom hesle s předešlými významy, ale je jí věnováno samostatné heslo. Autoři tedy koleno 1 a koleno 2 dávají do vztahu homonymie. Na rozdíl od předešlých slovníků je u samostatného hesla pro *kolénko*, *kolínko* uveden nejen výklad významu „zdrobnělina ke koleno; část nohy“ a „prstencovitě ztluštělé stéblo“, ale také „tvarový kus k spojování trubek v ohybu“.

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971, citováno dle reedice 1989) odpovídá SSJČ nejen v počtu a zpracování lexíí: „ohbí nohy, kloub mezi stehnem a bérce“ (v příkladech u této lexie navíc koleno punčochy), „ohbí vůbec“, ale také v oddělení *kolene* „pokolení, generace“ jako samostatného heslového odstavce. Zajímavá je inovace zpracování hesla kolínko (kolénko je již považováno za knižní), neboť typické významy „zdrobnělina ke koleno“ a „útvár ukončující jednotlivé články lodyhy nebo stébla /zejm. trav“ jsou následovány metaforicky vzniklým posunem významu „druh těstovin kolínkovité podoby“.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994, citováno dle 2005) kopíruje zpracování slovníku předchozího: kolenu jako „pokolení“ věnuje samostatné heslo, druhému připisuje dvě lexie: „ohbí nohy s kloubem spojující stehno s bérce“ a co připomíná koleno“. Kolínko je opět definováno jako „zdrobnělina ke koleno“ nebo „plná zpevňující uzlina“ na stéble, v pomnožném tvaru pak „těstovina ve tvaru zahnutých trubiček“.

3.2.7.2 Systémové konotace

A) Původ pojmenování

Původ pojmenování *koleno* není dosud jednoznačně objasněn, praslovanské **kolěno* je často dáváno do souvislosti například s řeckým slovem označujícím „kloub, článek“. Autoři Holub a Kopečný ve svém Etymologickém slovníku jazyka českého (1952) připouštějí dokonce souvislost s indoevropským **kuel-* „otáčivý pohyb“. V takovém pojetí lze vidět jako exponovanou vlastnost kolene ohebnost a schopnost členit nohu na oddělené části, články. Akcentace takových rysů je i podložím profilů, které budou probrány níže.

Rys členění je možné vnímat také na pozadí kolena ve významu „pokolení“, tedy jednoho článku, části rodu. Etymologicky by se mohlo jednat o připodobnění sociální

struktury k lidskému tělu, což je častá metafora (Rejzek, 2001). Machek (1997) podává dokonce složitější výklad, původ pojmenování vidí v dávném zvyku pokládat novorozence otci na kolena. Tento obřad byl symbolickým potvrzením otcovství a začleněním potomka do rodu. Machek nachází oporou pro toto tvrzení v souvislosti mezi latinskými slovy *genu* „koleno“ a *genuīnus* „vrozený, pravý“.

B) Slovtvorné deriváty a sekundární významy

Mezi sekundárními významy slova *koleno*, příp. *kolínko* se ve výkladových slovnících objevily významy jako „těstovina ve tvaru zahnutých trubiček“, „ohbí roury“, „ohbí na stéble rostlin“, které všechny vznikaly metaforicky na základě vzhledové podobnosti jevů, konkrétně na základ **ohnutého tvaru**, dochází zde tedy k uplatnění profilu vzhled kolene / kolenou.

V rámci pojednání o etymologii byla probrána i motivace sekundárního významu *koleno* „generace“ a tímž způsobem lze vyložit i původ synonyma *pokolení*.

Výraznost vzhledu kolen může být základem pro pojmenování vlastnosti jejich nositele: *kolenatý*.

U etymologie byla zmiňována také schopnost kolene (daná jeho umístěním) **členit** nohu na články, důsledek této tendence by bylo možné pozorovat u derivátů *nadkolení* „část nohy nad kolenem“ a *podkolení* „část těla pod koleny“, která může být kryta podkolenkou. *Zákolením* „místo za kolenem“ je myšlena zejména jamka, která je často specifikována adjektivem *zákolenní* či *podkolenní*. Na samotné koleno se pro jeho ochranu umísťuje *nákolenka*.

Adjektivum *kolenní* značí vždy přináležitost k této části těla, souvislost s ním.

C) Významové profily kolena / kolen(ou)⁸³ (frazologický materiál)

Výše jsme zmiňovali uplatňování profilu „koleno / kolena jako členící prvek nohy / nohou“. Tento profil však nemá prakticky žádnou oporu v materiálu frazeologickém, Dalo

⁸³ Možnosti skloňování se mezi jednotlivými lexemi liší, v případě „ohbí nohy“ jsou možné tvary genitivu plurálu *kolen* i *kolenou*, v lokálu plurálu *kolenech* i *kolenou*. V přenesených významech lze v genitivu plurálu jen *kolen*, v lokálu plurálu jen *kolenech*.

by se o něm však uvažovat v případě frazémů s komponentem *koleno* „generace“, a to v případě, že bychom za průkaznou považovali etymologickou souvislost *kolene* a *člátku*. Spletitost rodokmenu by však bylo možné vnímat i jako ohýbání linie rodu a uvažovat tak o uplatnění rysu ohnutý tvar. Ze synchronního hlediska nelze jednoznačně rozhodnout, proto pojednáváme frazémy týkající se příbuzenských vztahů zcela stranou všech profilů. Velice vzdálené příbuznost je přirovnávána k vyššímu počtu kolen ve významu „generace“; a pro takový případ se užívá spojení *být příbuzný (až) z druhého / třetího /.../ desátého kolena* či *být příbuzný až do pátého kolena*.

Profil I: „Vzhled kolena / kolenou“

Ve frazeologii se neobjevují projevy druhého výše zmiňovaného profilu, profilu vzhled kolena / kolen a jeho subprofilu „ohnutý tvar“, ale subprofilu „holý vzhled“. O plešatém člověku se například říká, že *má hlavu (holou) jako koleno*.

Uvažovat lze také o subprofilu neoblečenost, ale jeho dokladem je pouze jediný frazém kolena mu koukají z kalhot „je mladý a nezkušený“. Krátké kalhoty totiž dříve nosily pouze děti, dospělý muž byl vždy oblečen do kalhot dlouhých.

Profil II: „Koleno / kolena jako součást lidského těla“

Pokud je koleno součástí lidského těla vykazuje i stejné vlastnosti, pak v této souvislosti vzniká subprofil „**koleno = živý organismus**“; i kolena stárnou a opotřebovávají se spolu s tělem. Za doklady můžeme považovat frazémy, v nichž je spojení *stará kolena* synonymem **stáří**: *pamatuj na stará kolena*; *pamatovat na stará kolena* „prozíravě se zabezpečovat na stáří“; *dočkat se něčeho na stará kolena* „zažít ke konci života ještě něco významného“; *dělat něco na stará kolena* „dělat něco i v pokročilém věku“. V případě tohoto subprofilu lze uvažovat také o složitějším výkladu: metafora ŽIVOT JE CESTA motivuje i představu chůze životem, a dlouhou chůzí dochází k opotřebování nohou i kolenou.

Kolena jako živý organismus mohou také cítit **bolest**, zdůraznění tohoto aspektu spolu s aspektem velké **tvrdosti** této části těla se objevuje v rčení *nechat / dát si pro korunu / krejcar / groš / grešli koleno vrtat*, tj. „být natolik lakomý“, že snese i pro menší

obnos velkou fyzickou bolest zapříčiněnou téměř neuskutečnitelným zákrokem na tak tvrdém povrchu.

Tvrdost souvisí v českém jazykovém obrazu také s tupostí, neschopností bystrého uvažování. Nepoddajný materiál je často pojímán jako synonymum hlouposti (např. *hlava dubová*). Koleno je pro svou tvrdost, nepoddajnost a možná také vzdálenost od centra myšlení a smyslového vnímání mnohdy příměrem právě pro **hloupost, pomalé uvažování a vnímání**: *myslet kolenem* „být úplně hloupý a tupý, nic nechápat“; *poslouchat něco kolenem* „nedávat pozor, vůbec neposlouchat“.

V práci už byly uvedeny několikrát frazémy týkající se míry nějaké vlastnosti, kvality; větší míra je v takovém případě nahoře, menší dole a jako lepší je v souladu s orientační metaforou vnímáno to, co je nahoře, jako horší naopak to, co je dole. Jako měřítko pro danou kvalitu slouží člověku jeho tělo, výška jeho těla a význačné tělesné body. Mezi nejnižší umístěnými body této škály se uplatňují paty, kotníky, kolena jsou mírou o něco vyšší, ale stále jsou **umístěna dole**, ještě výše je položen pas a ramena. Přesto, že se míra ve směru od zdola nahoru zvyšuje, je frazém *nesahat někomu ani po paty / po kotníky / po kolena / po pás/ po ramena*⁸⁴ vždy ukazatelem malé míry, jeden člověk se druhému člověku vyrovná až tehdy, je-li stejně vysoký, dosahuje-li svou výškou až po hlavu. Variantou těchto frazémů, která také odráží kolena jako ukazatel míry je zastaralejší rčení *opilému i moře po kolena*, člověk opilý si neuvědomuje nebezpečí, myslí si, že i něco tak hlubokého jako moře, je ve srovnání s ním a jeho tělem dole, nízko, že ho nemůže ohrozit, dosáhnout k centru jeho osobnosti a utopit jej. Tato představ koresponduje také s frazémou o moci (viz profil IV).

Profil III: „Koleno / kolena jako nástroj“

Ohebný charakter tělesné části, kterou čeští mluvčí označují jako koleno, umožňuje kromě jiného i použití kolene jako nástroje při četných činnostech.

Vzhledem k tomu, že koleno je něco, co máme neustále při sobě, je to také jeden z nejprimitivnějších nástrojů pro práci, pokud tedy o někom řekneme, že *dělá něco na koleně*, myslíme tím „vytváření něčeho bez náležitého vybavení“.

⁸⁴ Význam frazému je „nevyrovnat s někomu, nemoci se s někým měřit“, ale v případě ramen lze hovořit i o neobrazném užití pro stanovení přibližné výšky druhého člověka.

Tutéž funkci, funkci pomůcky, nástroje plní koleno při tělesných trestech jiných osob, *přehnout / ohnout někoho přes koleno* pak metonymicky značí „fyzicky potrestat neposlušné dítě, naplácat mu na zadek, nabít mu“.

Na kombinaci subprofilu koleno jako živý organismus cítící bolest (viz profil II) a profilu „koleno jako nástroj“ je vystavěn frazém *lámat něco přes koleno* „řešit něco násilně“, nevratně, užívat nástroje, který nemusíme shánět, trpělivě na něj čekat, neboť jej máme při sobě, ale jehož užití způsobí bolest.

Profil IV: „Koleno / kolena jako prostředek ukotvení těla v prostoru“

Shodně s profily nohy / nohou se objevuje ve frazeologii týkající se kolen jejich schopnost ukotvovat člověka v prostoru, v určité výšce a podílet se na jeho fyzické stabilitě.

Narušení stability může být zapříčiněno i nedobrym psychickým stavem, právě proto frazémy popisující negativní duševní stavy tematizují **nestabilitu** – třesy a poklesy v kolenou: *rozklepala se / roztrásla se mu kolena; třesou / klepou se mu kolena* „velice se bojí, ztrácí jistotu“ či *podlamujou / podlomila se mu / pod ním kolena* „je z toho krajně šokovaný, zaražený, rozrušený“; *jít do kolen* „být šokován nějakou nepříjemnou skutečností“.

Úplné snížení v kolenou je možné chápat také jako znehodnocení, přiblížení se tomu umístění v orientační metafoře, které znamená horší – umístění dole. Pokleknutí, snížením se v kolenou se vyjadřuje **ponížení**⁸⁵ se před autoritou (moc je nahoře), tento jev tematizují četné frazeologické doklady. *Kleknout na kolena* je vyjádřením pokory i prosby, *klesnout / padnout před někým na kolena* znamená „pokořit se před někým a projevit lítost nad nějakým vlastním skutkem“. Oba jmenované frazémy zahrnují také významový rys prosby, poníženou prosbu tematizuje také ustálené spojení *prosit někoho na kolenou* „úpěnlivě, pokorně a poníženě někoho prosit“. Pokorně a vděčně lze také děkovat, v takovém případě opět vystupuje představa pokory jako ponížení v kolenou: *děkovat někomu na kolenou* „dojatě a poníženě někomu vyjadřovat svou vděčnost“.

Z perspektiv nadřazené autority je situace ponížení viděna v úsloví *srazit někoho na kolena* „někoho pokořit, zbavit jej vlivu, snížit jeho váhu a důstojnost“, způsobit, že druhá

⁸⁵ Také v náboženství je pokleknutí výrazem pokory před autoritou – Bohem a prosbou za odpuštění.

osoba *je na kolenou* „pokořena, podrobena, zbavena síly“, a vyjádřit tak svou nadřazenost a moc.

4. EMPIRICKÝ VÝZKUM – ANKETA

Mnohé z konotací, které jsou široce sdíleny mezi členy jazykového společenství, nemají oporu v konvencionalizovaných jazykových datech. Typickým zdrojem takových konotací (tzv. textových; viz Pajdzińska – Tokarski, 2010) jsou kreativní texty, např. umělecké, reklamní apod. Kromě analýzy těchto textů je další možností zjišťování textových konotací a míry jejich ukotvení v povědomí uživatelů **anketní výzkum**.⁸⁶

V rámci našeho výzkumu jsme zvolili pro anketu formu tzv. asociačního testu. Zjišťovány byly asociace, tady takové spojení mezi pojmy, které může být do značné míry individuální. Na základě kvantity v odpovědích dotazovaných osob je možné posoudit, zda jde o individuální asociaci či již o šířeji sdílenou (textovou nebo i jazykovou) konotaci.⁸⁷

Dotazník (viz Příloha), který byl respondentům předkládán, obsahoval několik otázek nutných z hlediska statistických údajů (věk, pohlaví apod.), další otázky se týkaly vzdělání či zaměstnání, tedy informací, které se ukázaly jako klíčové pro posouzení míry individuálnosti odpovědi (např. žena pracující v obuvnictví uvedla výčet mnohých obuvnických pomůcek: tkaničky, podpatěnky apod.). Stěžejní část dotazníku obsahovala dvě otázky. První žádala respondenty, aby napsali cokoli, co je napadne po vyřčení slova *noha*. Druhá otázka byla analogická a ptala se na bezprostřední myšlenky spojené se slovem *nohy*. Forma testování byla tedy neomezená (odpověď nebyla omezena jen na jedno slovo) a volná (nebyl omezen slovní druh, nebyla vyžadována antonymie či synonymie apod.). Rozlišením otázek se singulárovou a plurálovou slovní formou měly být zjištěny případné rozdíly v chápání pojmu.

Celkem anketu zodpovědělo 109 osob, z toho 73 žen a 36 mužů. Kritérium pohlaví se ukázalo jako relevantní zejména v souvislosti s asociacemi týkajícími se výrazu *nohy*. Spojitost dlouhých nohou, ženské krásy a erotiky totiž uváděli především muži (10), výjimkou však tyto asociace nebyly ani v případě respondentek (6).⁸⁸

⁸⁶ Anketní výzkumy jako možnost pro stanovení textových konotací navrhla např. polská badatelka Jadwiga Puzynina (více viz Tokarski, 2007, s. 16–17). Anketní výzkumy běžně užívá také Jerzy Bartmiński (např. Bartmiński – Zinken, 2010).

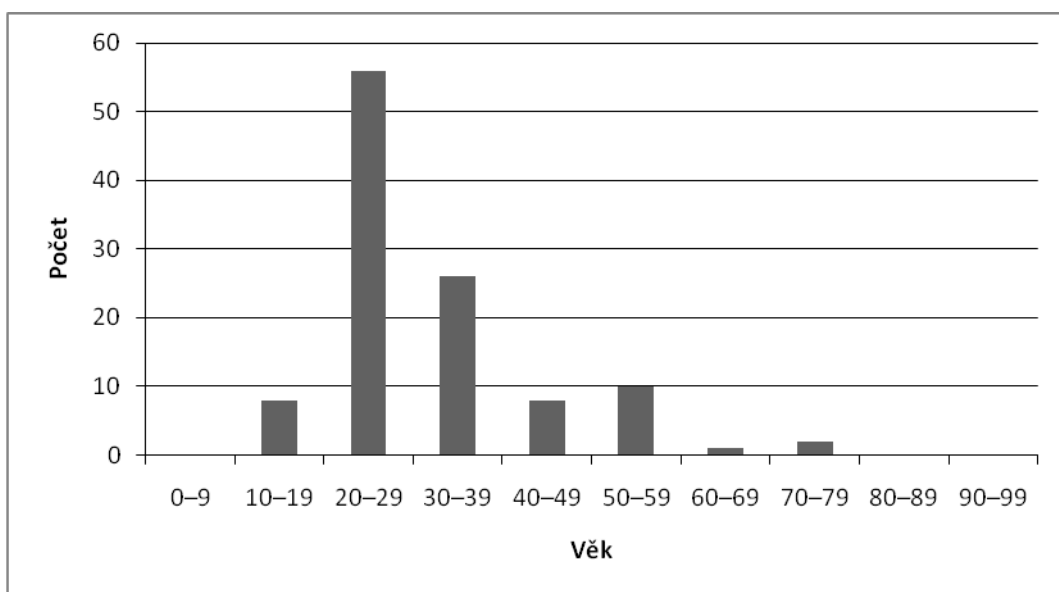
⁸⁷ V této kapitole budeme pro zjednodušení užívat převážně termínu *asociace* bez ohledu na míru individuálnosti.

⁸⁸ Za každým tvrzením uvádíme v závorce i číselný údaj o počtu výskytů.

Věk dotazovaných se pohyboval v rozmezí mezi 13 a 79 lety. Asociace jsou tímto kritériem také ovlivňovány, ve výsledcích ankety totiž můžeme pozorovat přímou úměrnost mezi věkem respondenta a frekvencí odpovědí týkajících se bolesti, nemohoucnosti, zranění nohou apod. Pro dostatečné prokázání této tendence by však bylo třeba obohatit množinu o větší množství respondentů ve věku dětském a postproduktivním, neboť v stávajících výsledcích není rozložení četnosti na škále věku rovnoměrné (viz tabulka 7 a graf 1).

Věkové rozmezí	Počet respondentů
0–9	0
10–19	8
20–29	56
30–39	26
40–49	8
50–59	10
60–69	1
70–79	2
80–89	0
90–99	0

Tab. 7: Počet respondentů v jednotlivých věkových kategoriích

Graf 1: Počet respondentů v jednotlivých věkových kategoriích

Respondenti byli také dotazováni na svůj mateřský jazyk a na oblast, z níž pocházejí nebo v níž žijí. Tato otázka byla zařazena proto, aby odhalila případné nářeční jevy. Při vyhodnocování ankety se však neprokázal žádný větší vliv tohoto jevu na asociace. Respondenti pocházeli z různých měst České republiky, získané údaje jsme pro přehlednost roztřídili dle krajů, výsledné rozložení je uvedeno v mapě 1. Sedm respondentů se narodilo mimo území České republiky.

Mapa 1: Počty respondentů v jednotlivých krajích

Škála oborů, v nichž respondenti pracují či studují, byla velice pestrá. Nejvíce byl zastoupen obor informační technologie (17) a ekonomie (17), časté bylo i učitelské zaměření bez specifikace oboru (13). V oblasti humanitních věd byla nejvíce zastoupena bohemistika (10) a v menším počtu bylo uváděno zaměření právní, žurnalistika, politologie, filozofie, divadelní věda, tlumočnictví či knihovnictví. Početná byla také skupina zdravotníků (9) a žáků a studentů, kteří dosud nemají vyhraněné zaměření (9). Pět respondentů uvedlo, že jejich oborem jsou sociální práce. Zbylé odpovědi byly velice rozrůzněné, jejich četnost dosahovala hodnoty 2 nebo 1, jednalo se o povolání z oblasti zemědělství či stavebnictví nebo o různá řemesla a služby (krejčovská, prodavačka obuvi, automechanik, řidič, opravář, prodejce nábytku, policista, provozovatel hotelu). Asociace

byly determinovány profesním zaměřením zejména v případě respondentů z odvětví obuvi (části obuvi uvedeny na prvním místě, souvislost s lidským tělem až na konci výčtu), nábytkářství (nohy stolu, židle na prvním místě či bezprostředně za lidskými) nebo zdravotnictví (invalidní vozík, ortopedie apod.).

4.1 Noha

Výzkumem získané asociace (konotace) spojené s výrazy *noha* a *nohy* se budeme v našem shrnutí anketního výzkumu snažit propojit s poznatky, které přinesla kapitola věnovaná významovým profilům nohy / nohou (viz kapitolu 3).

Nejčastější bezprostřední asociací k slovu *noha* je samozřejmě představa **lidské končetiny** samotné, v anketě byla uvedena celkem v čtyřiceti devíti případech (49). Někteří respondenti se navíc snažili přesně vymezit, jak velkou část těla mají na mysli, užívali například opisy *od stehna po chodidlo* (2), *ta část, na kterou se navléká ponožka* (často jen *chodidlo*, celkový počet 6). Většinou však nebyl rozsah asociace specifikován.

Čtyřikrát se v rámci odpovědí objevilo také hodnocení nohy, dvakrát dotazovaní uvedli, že je noha je pro ně něčím *důležitým* (2), a dvakrát, že mají s nohou spojené spíše představy *negativní* (2). Tento rozpor je patrně dán nesouladem mezi významnými funkcemi nohy, které přináší svobodu, a umístěním dole a daleko od „ústředí“ lidské osobnosti (podrobněji viz kapitola 3).

Chápání nohy / nohou jako něčeho méněcenného potvrzují i reakce na děkovný mail za vyplnění ankety, který obsahoval mimo jiné sdělení, že anketa je příspěvkem k diplomové práci o noze / nohou. Paradoxní spojení představy důležité odborné práce a něčeho tak „přízemního“, jako je noha, mnoho respondentů pobavilo.

Vzhled nohy

Asociace související se vzhledem nohy se objevovaly v malé míře a netýkaly se vlastností, které jsou hojně tematizovány ve frazeologii (např. *křivé, do O, do X*): *velká noha* (1), *malá noha* (1), *piha* (1), *tetování* (1), *ochlupení* (1), *holení* (1)

Součást lidského těla

Pokud respondenti uváděli představu lidské končetiny (49), často dodávali i obrat *část těla* (26). Na příslušnost k tělu poukazyvaly také uváděné výrazy pro jiné části těla: *ruka* (možná antonymická asociace, 1), *hlava* (1). S *nohou* se asociují také pojmenování jejích součástí: *prsty* (2), *nehet* (1), *kosti* (1) a *maso* (1).

V profilu noha / nohy jako součást těla jsme zmiňovali mimo jiné aspekt živosti, i v anketě se objevily její projevy, zejména týkající se zranitelnosti, nemoci či zápachu: *bolest* (3), *zlomenina* (1), *výron* (1), *odřená noha* (1), *golfová noha* (ortopedická vada, 1), *puchýře* (1), *křečové žíly* (1), *únava* (1), *puch* (1).

V souvislosti se slovotvornými deriváty nohy jsme v části 3.1.2.2 zmiňovali také aspekt odívání a obouvání nohy (*ponožka, nohavice*). Podle výsledků ankety je tento aspekt silně zakořeněn v povědomí českých mluvčích, asociaci *bota, ponožka, pantofel, střevíc, lodička* apod. uvedlo 19 dotázaných.

Funkce nohy

Nejčastěji si s *nohou* respondenti asociují dvě funkce, které odpovídají profilům noha / nohy jako prostředek pohybu a noha / nohy jako prostředek ukotvení těla v prostoru. *Chůze, běh* či *pohyb* obecně se objevily v dotaznících osmkrát (8), *stání, stabilita, podpora, váha* šestkrát (6). Dvakrát byl uveden výraz *stopa*, tedy jakýsi index nohy implikující pohyb (či přítomnost někoho) (2). Z dalších funkcí bylo jmenováno *kopání* (1) a *fotbal* (1). Jedna z respondentek si vzpomněla na symbolické funkce nohy: *indiánský symbol: noha mohla být trofej podobnou skalpu nebo pozůstatkem, který si např. vdova ponechávala po svém muži*.

Některé odpovědi obsahovaly i citace frazeologizmů s komponentem *noha*: *to je jasné jako noha; no tě noha; trhni si nohou, tahat někoho za nohu* (4).

Další oblasti

Asociace týkající se nohy jako součásti lidského těla převažovaly nad všemi ostatními asociacemi, které souvisely se **sekundárními významy** tohoto výrazu. *Končetina zvířat* se

asociovala pouze čtyřem dotazovaným (4). Noha jako podpěrná součást nábytku byla uvedena dvacetkrát (20), šestnáctkrát v souvislosti se *stolem* (16), čtyřikrát se *židlí* (4). Asociaci s *houbou* uvedli tři dotazovaní (3), jeden dokonce na prvním místě ve výčtu. Ve výkladových slovnících tvořil mnohdy samostatnou lexii také význam plynoucí ze spojení *muří noha*, na toto spojení si vzpomněli dva z respondentů (2).

Forma slova inspirovala některé respondenty k asociaci *pták Noh* (2) či *N.O.H.A* (5), název hudební skupiny, zkratka anglických slov *Noise Of Human Art*. Objevilo se i jméno českého básníka *Jana Nohy* (1) či českého písničkáře *Jarka Nohavici* (1). Elektronická forma ankety zobrazující dotaz verzálkami vedla některé z dotazovaných k odpovědi *neznámá zkratka* (2).

4.2 Nohy

Rozdělení otázek dle singulárové a plurálové formy výrazu mělo za cíl zjistit, zda se projevují nějaké difference v jejich chápání. Uvědomujeme si, že tyto otázky měly být však součástí dvou oddělených testů, neboť následnost obou otázek v rámci jednoho testu mohla ovlivnit odpovědi. Přesto však se některé z rozdílů mezi asociacemi nohy a nohou objevily. Souvislost s profily však zůstává táž, proto zachováváme i stejné třídění.

Lidské končetiny a výrazy synonymní byly jako asociace jmenovány v třiceti osmi případech (38). Dvakrát specifikovali dotazovaní, že míní *části těla od stehna dolů* (2). Jen chodidla mínili čtyři respondenti (4). Pět odpovědí obsahovalo i hodnocení nohou jako *důležitých* (5), na rozdíl od odpovědi k singulárovému tvaru se zde explicitně neobjevovalo hodnocení *negativní*. Pro ilustraci uvádíme část odpovědi jedné z respondentek, která ilustruje, jak málo si nohou vážíme, ačkoliv víme, jak jsou důležité, dávají nám samostatnost a svobodu: *nejdůležitější části těla, bez nich se nedá přemísťovat, zkratka podstavce, jsem po operacích obou kolen – endoprotézy, tak jsem si zažila své. Před operacemi – hrůza, po operaci jsem se bez pomoci druhých neobešla* (žena, 60 let).

Vzhled nohou

Mezi adjektivy, která se s lidskýma nohama asociují, byla jmenována adjektiva týkající se vnější podoby: *silné* (2), *tenké* (1), *křivé* (1). Stejně jako v případě singulárového výrazu se objevily také odpovědi související s *ochlupeným* vzhledem nohou (2).

Pokud byla uváděna adjektiva jako *dlouhé* (2) či *krásné* (2), byl na ně bezprostředně navázán řetězec asociací související s ženskostí (16). Nejčastěji se jednalo o *dlouhé, hezké, sexy, oholené nohy, sukně, punčochy*. U mnohých respondentů (většinou mužů) byl tento řetězec jediný, co vyplnili, např. *vybaví se mi pohled na ženu (pěkných tvarů) – ze zadu od pasu dolů...* (muž, 25 let, se singulárním tvarem se mu asociovala *část nohy, na níž se navléká ponožka a potom boty*, plurálový tvar tedy vnímá naprosto odlišně). Anketa tak odhalila silné konotace, které nebylo možné zjistit jen na základě frazeologie: ženskost a erotiku (přímo slovo *erotika* uvedeno dvakrát). Dalším zdrojem takových konotací může být například excerptce časopisů, neboť média často přesvědčují ženy o důležitosti péče o nohy jako o symbol jejich ženství a přitažlivosti. Ačkoliv nejsou periodika v rámci naší práce cíleně zkoumána, uveďme pro ilustraci jeden z příkladů: *Než se nasoukáte do šortek a sukní, podrobně své nohy důkladně kontrole. Možná jste v zimě vynechávaly zkrášlovací rituály a rostoucí chloupky zas tak neřešily* (Ona Dnes 15/2011, s. 32).

Součást lidského těla

Nohy máme v naší mysli ukotveny jako součást lidského těla, tři dotazovaní dokonce mezi svými asociacemi uváděli přímo slovo *člověk* (3). Podobně jako u singulárního tvaru i u plurálového byly uváděny také asociace *hlava* (2) a *ruce* (2), což může souviset s jejich výrazností, „vyčnělostí“ z těla, tj. s vlastnostmi, které mají i nohy, či s protilehlým postavením, pak by se jednalo o asociace antonymní.

Uvědomována je i stavba nohou, chápeme je jako složené z částí, ve vyplněných dotaznících se objevily následující části nohou: *koleno* (2), *stehno* (2), *lýtka* (2), *prsty* (2), *holeň* (1), *nárt* (1), *pata* (1), *špička* (1).

Početné jsou také asociace představující nohy jako živý organismus, tj. organismus zranitelný a citlivý: *bolest* (3), *zranění* (1), *zlomenina* (1), *postižení* (1), *vozík* (1), *hole* (1), *endoprotéza* (1), *ortopedie* (1), *plochonoží* (ortopedická vada, 1), *kuří oko* (1), *studené nohy* (1).

Stejně jako s nohou i s nohama máme spojeno oblékání a obouvání, dokladem jsou asociace: *boty* (6), *kalhoty* (3), *střevíčky* (1), *punčochy* (1), *sukně* (1). Poslední tři příklady jsou zároveň součástí řady asociací týkajících se ženskosti.

Na rozdíl od singulárového tvaru tvar plurálový přiváděl respondentům na mysl párovost. Slova *pár* či *dvě* se objevovaly v dvaceti šesti odpovědích (26), jen jednou bylo v dotazníku uvedeno *pravá a levá* (1).

Funkce nohy

Mezi funkcemi nohy silně převažuje funkce pohybu, jmenovány byly výrazy: *chůze* (12), *pohyb* (9), *běh* (5), *cestování* (1). Někteří respondenti dokonce vysvětlovali, proč uváděli chůzi jen v případě plurálového tvaru: *protože jedna noha nechodí* (žena, 25 let); *obě nohy mohou dobře chodit* (25, žena).

Ze specifických pohybů byl uváděn *tanec* (2) a *sport* (2). Jeden z respondentů napsal asociaci *stopy* (1).

Podpěrná funkce nohou byla uvedena jen jednou (1).

Třikrát dotazovaní napsali také ustálená spojení, která je napadala: *mít nohy až na zem* (o ženě), *nevkročíš dvakrát do téže řeky* (zde se neobjevují nohy, ale pouze sloveso, které jejich relevanci implikuje) a *lež má krátké nohy*.

Další oblasti

Kromě asociací týkajících se lidských nohou byly osmkrát uvedeny nohy *zvířecí* (7), jednou konkrétně *psí* (1) a dvakrát byla jmenována *stonožka* (2). Četnější byla spojení s podpěrami neživých předmětů: *stůl* (11), *židle* (10), *nábytek* (3), *budovy* (2), *piáno* (1).

Dotaz formulovaný velkými písmeny opět dotazované vedl k úvahám, zda nejde o zkratku (2).

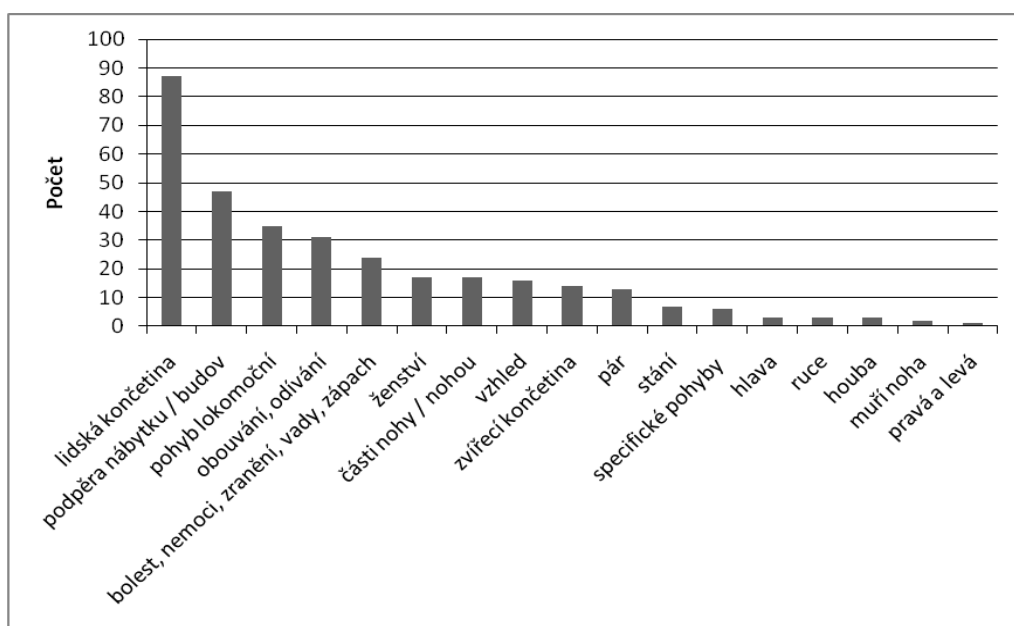
4.3 Shrnutí

Na závěr připojujeme tabulku (tab. 8), která shrnuje celkové počty nejzákladnějších asociovaných tematických oblastí. Jednotlivé oblasti byly stanoveny stejně jako v předešlém výkladu, tj. v souladu s profily nohy / nohou vymezenými v kapitole 3.

	noha	nohy	součet
lidská končetina	49	38	87
vzhled	6	10	16
ženství	1	16	17
hlava	1	2	3
ruce	1	2	3
části nohy / nohou	5	12	17
pár	0	13	13
pravá a levá	0	1	1
bolest, nemoci, zranění, vady, zápach	11	13	24
obouvání, odívání,	19	12	31
pohyb lokomoční	8	27	35
specifické pohyby (např. sport)	2	4	6
stání	6	1	7
zvířecí končetina	4	10	14
podpěrná součást nábytku a budov	20	27	47
houba	3	0	3
muří noha	2	0	2

Tab. 8: Četnost dle jednotlivých asociovaných tematických oblastí

Součty četnosti asociací pro nohu i nohy v jednotlivých oblastech jsou v sestupném pořadí zaneseny do následujícího grafu (graf 2).

Graf 2: Četnost dle jednotlivých asociovaných tematických oblastí

Anketa ukázala, že rysy nohy, na nichž jsou založeny profily vymezené na základě frazeologie, jsou zakořeněny také v širším povědomí uživatelů. Konotace systémové byly tedy do značné míry potvrzeny konotacemi nekonvencionalizovanými, a mnohdy dokonce doplněny. Například aspekt bolesti, zranitelnosti byl pestřeji zastoupen v anketě než v systémových datech, uváděny byly ortopedické vady, druhy zranění apod.

Také spojitost nohou a **obouvání**, která se objevovala jen v několika málo frazémeh a slovních derivátech, se v anketě ukázala jako čtvrtá nejčastější.

Překvapivý je rozdíl v četnosti nohou zvířecích a nohou nábytku či budov. Ačkoliv má nejsilnější konotace lidská končetina v objektivní realitě blíže ke končetině živočichů, převažuje v povědomí uživatelů spíše představa nohy jako **podpěry neživých věcí**.

Za neočekávaný považujeme i výsledek v oblasti **pravosti a levosti**, v anketě se tento aspekt objevil jen jednou, ačkoliv například ve frazeologii je exponován často.

Nejsilněji zastoupená konotace, která neměla oporu v datech systému vůbec, byla konotace nohou a **ženy**; dlouhé, oholené nohy v botách na podpatku představovaly typický atribut krásné ženy, atribut s erotickým podtextem.

Provedená anketa poukázala nejen na spojitosti a odlišnosti mezi konvencionalizovanými a nekonvencionalizovanými konotacemi, ale také na několik nutných změn v metodě vytváření dotazníku. V budoucím výzkumu by bylo vhodné zahrnout více dětských respondentů a respondentů v postproduktivním věku, neboť právě věk hraje významnou roli v chápání těla, a tedy i somatismů. Dále by bylo žádoucí oddělit otázky týkající se singulárního a plurálního tvaru do dvou samostatných dotazníků. Navíc by mohla být zařazena škála, na níž by respondenti vybíraly kladnosti či zápornosti hodnocení pojmu.

5. NÁSTIN PŘÍPADOVÉ STUDIE – – KAREL JAROMÍR ERBEN: *VĚŠTKYNĚ*

Již v teoretické části diplomové práce bylo zmíněno tzv. rozšířené kognitivstické pojetí významu (Grzegorzczkova, 2010), které bere v potaz i slabší, tzv. textové konotace a věnuje se výzkumu kreativních textů, například uměleckých.

Stoupenci tohoto přístupu (srov. Pajdzińska – Tokarski, 2010) ukazují, že metody a koncepty kognitivní lingvistiky se uplatňují i v uměleckých textech, ačkoliv jde často o „nestandardní“ užití jazykových prostředků. Beletrie aktualizuje běžné užívání jazyka, „běžné“ rozumění světu, a proto vždy ono běžné implicitně obsahuje či naznačuje. Aktualizaci je možní poznat jen v kontrastu s neaktualizovaným. Umělecké texty činí ze samozřejmého nesamozřejmé, a tak nám dovolují z odstupů samozřejmosti reflektovat.

Umělecký text tedy může badatelům odhalit v systému těžko zachytitelné konotace, které se, ač jsou nesystémové, podílejí na významu, a zároveň může potvrdit některé z konotací systémových.

V následující kapitole bude předmětem našeho zkoumání právě text umělecký, konkrétně báseň *Věštkyně* ze sbírky *Kytice z pověstí národních* (1853)⁸⁹ od Karla Jaromíra Erbena. Ačkoliv je možné prostřednictvím metod kognitivně-kulturního přístupu vytvořit komplexní interpretaci takového textu, není takový výsledek naším cílem.⁹⁰ Prozatím chceme jen poukázat na několik prvků, k jejichž porozumění přispívají na konotacích založené významové profily a subprofily nohy / nohou, celkový jazykový obraz nohy / nohou a s nimi související představová schémata a konceptuální metafory. Roli tělesnosti v celé této sbírce se věnuje například část práce Josefa Vojvodíka *Imagines Corporis. Tělo v české moderně a avantgardě* (2006).

⁸⁹ Citace v této kapitole pocházejí z vydání z roku 1996.

⁹⁰ Ucelenější a bohatší analýza uměleckých textů na základě kognitivně-kulturního přístupu by měla být součástí dalšího výzkumu. V kreativních textů by měla být vyhledávány nejen doklady konotací systémových, ale také konotace textové, v systému těžko odhalitelné.

Věštkyňě promlouvá k národu a vyslovuje proroctví o české budoucnosti.⁹¹ Ve čtvrté strofě prohlašuje: „*Jisté a pevné jsou osudu kroky, / co má se státi, stane se; / a co den jeden v své pochová toky, / druhý zas na svět vynese*“⁹² (Erben, 1996, s. 153). V prvním verši se hovoří o *krocích osudu*, osud je tedy pojat jako lidská bytost, která kráčí, pohybuje se po nějaké cestě. Na základě kombinace této personifikace s konceptuální metaforou PRŮBĚH ČASU JE POHYB PO CESTĚ je pak vytvořen celkový význam: „osud působí po celý čas“. Sekvenci dnů, které jsou uvedeny ve verších dalších, je také možné vnímat jako fáze pohybu, kroky. Dodejme, že čas je tu konceptualizován nejen jako pohyb po cestě, ale také jako plynutí vody (*toky dne*). Metafora PRŮBĚH ČASU JE POHYB PO CESTĚ je uplatněna v dvacáté páté strofě: „*Léto za letem bez ustání běží, / zima za zimou uhání: / důvěra má však nepohnutě leží / a co rok roste doufání*“ (1996, s. 157). Roční období běží či uhánějí, pohybují se po nějaké trajektorii, postupují kupředu, tentokrát však rychle a je těžké je zadržet.

Druhá strofa celé básně se týká věčně platného vyššího řádu, ducha, který vždy vítězí nad materiální přírodou (srov. Vojvodík, 2006, s. 65): „*Nechtějte vážit lehce řeči mojí, / z nebeť přichází věští duch; / zákon nezbytný ve všem světě stojí / a vše tu svůj zaplatí dluh*“ (1996, s. 153). Tento duch v podobě zákona „stojí“ ve veškerém světě, a vyjadřuje tak svou moc nad ním,⁹³ jeho pevnost a neotřesitelnost kontrastuje s nepevným, nestálým, pomíjivým, s tím, „*co země stvoří*“ a „*sama zase zboří*“ (3. strofa). Uplatňují se v tomto případě tedy zejména principy nastíněné ve významovém subprofilu „pevnost a stabilita“, který je součástí profilu „noha / nohy jako prostředek ukotvení těla v prostoru“ (viz kapitolu 3).

V souvislosti s tímž profilem jsme pojednávali také o uplatnění opozice „nahore – dole“ a na jejím základě vzniklé metafoře AUTORITA A SÍLA JSOU NAHOŘE, PODROBENÍ AUTORITĚ DOLE. Vše, co se ocitá u nohou člověka, je chápáno jako člověku podrobené. Největším výrazem pohrdání je pak pošlapání podrobené věci nohama. Tento koncept uložený v naší mysli je dán naší skutečnou zkušeností s fyzickým bojem či možnostmi

⁹¹ O řeči a komunikaci v Erbenové Kytici více v článku Ireny Vaňkové (2000).

⁹² Citáty z Kytice graficky znázorňujeme pro přehlednost nejen v uvozovkách, ale také kurzívou.

⁹³ Zde je možné vidět souvislost s tradiční symbolikou: „Zabrání nějaké země se často znázorňovalo prostě tím, že na ni šlápla noha objevitele, podobně se kladla noha na poraženého nepřítele, aby se symbolizovalo jeho podrobení“ (Biedermann, 2008, s. 227).

znehodnocení, zničení předmětů (rozdupat) a díky němu můžeme porozumět věštkyňinu pokárání: „*Kdos uši dostal, aby jima slyšel, / proč si je palcem zacpáváš? / A komu rozum z vysokosti přišel, / proč po něm nohou šlapáváš?*“ (1996, s. 161). Český národ si rozumu neváží, pohrdá jím. Rozum je pro něj něčím méně důležitým, hozeným k zemi, k nohám, ležícím daleko od centra smyslového vnímání, a tedy přehlíženým, opomíjeným, tedy i pohrdaným.

V rámci profilu „noha / nohy jako součást lidského těla“ se vyděluje subprofil založený na akcentaci rysu dotvořenosti a úplnosti lidského těla. Jakákoliv chybějící část znamená defektnost (např. *frazém nemá to nohy ani rohy, hlavu ani patu*, viz část 3.1.2.3, profil II). Zkušenost vedla člověka také k rozlišení různé míry závažnosti ztráty některé z částí těla. Ztratí-li člověk např. při nehodě nohy, ruce, prsty apod., zůstává nadále člověkem, ač snad „neúplným“. Týká-li se zranění hlavy či trupu, bývá smrtelné. Tento rozdíl se promítá i do chápání částí těla jako periferních a centrálních (srov. Lakoff, 2006, s. 268–269). Centrální, k životu nezbytné části těla v podstatě odpovídají myšlenkovému, smyslovému a pocitovému centru osobnosti, pro něž užíváme označení „ústředí“ osobnosti (viz především část 3.1.2.3, profil II).

Závěrečná pasáž *Věštkyně* využívá právě aspektu úplnosti a dotvořenosti těla a jeho kombinace s možností či nemožností lidské existence. Socha bájného hrdiny (Bruncvíka) chátrá spolu s chátráním národa: „*Hlava zvětrala i spláchly ji deště / a prsa rozbil švédský boj; / než břich a nohy stojí potud ještě, / i pošetilé pýchy stroj*“ (1996, s. 162). Tělo sochy se rozpadlo, zbyly nohy a břicho. Břicho je tradičně chápáno jako obraz požívačnosti, nohy stability, přízemnosti, materiálnosti. Takové vlastnosti si národ zachoval. Hlava a hrud' se srdcem schází, tj. národ je bez rozumu a bez citu, chybí vše, co je podstatné pro existenci. Řád bude znovu obnoven, až tělo bude celistvé: „*Slyšte a pilně važte moje slova: / S nadějí nic se nenoste, / leč nad tím břichem vřelé srdce znova / a pravá hlava naroste!*“ (1996, s. 162).

Význam této části básně, který jsme stanovovali pomocí metod kognitivní lingvistiky, se ukazuje jako shodný s interpretací na poli literární vědy. Josef Vojvodík ve své monografii píše: „Proroctvím obnovení celistvosti těla (sochy bájného hrdiny Bruncvíka), v tomto případě metaforu znovuoobnovení symbolického těla národa

v rovnováze ducha / rozumu a citu, končí také závěrečná *Věštkyň*. [...] Existenciální stav člověka vyjadřuje Erben žitou tělesností; ve své tělesnosti je člověk součástí světa. Narušená celistvost těla, také ve smyslu celistvosti těla a ducha, vylučuje v podstatě možnost bytí-ve-světě“ (2006, s. 74). Kognitivně orientovaná jazykověda se tedy ukazuje jako cenný pomocník pro literárněvědné výzkumy.

Stručně jsme nastínili, jak je možné pomocí poznatků o jazykovém obrazu nohy / nohou uchopovat význam některých pasáží básně *Věštkyň*. Naším cílem nebyla prozatím celistvá interpretace, ale pouze náznak způsobu, jakým je možné přistupovat k uměleckým textům a současně neopouštět rámec kognitivní lingvistiky.

ZÁVĚR

Diplomová práce si kladla za cíl postihnout český jazykový obraz nohy / nohou a jejich / jejich částí. Za tímto účelem byla v první kapitole nastíněna nejen podstata konceptu polských lingvistů s názvem jazykový obraz světa, ale také jiné teorie a metody užitečné pro kognitivně-kulturní výzkum somatismů.

Na samém začátku byly srovnány dvě možné perspektivy, z nichž lze tuto část lidského těla nahlížet: **naivní perspektivu jazykového obrazu světa a perspektivu vědeckou, konkrétně lékařskou.** Přes mnohé průniky mezi těmito hledisky bylo prokázáno také několik zásadních rozdílů.

Nejzásadnější spočívá v kategorizaci. V anatomii je noha, tj. lidská dolní končetina nahlížena jako komplex kosterní, svalové, nervové a cévní soustavy a krycí soustavy a pro její jednotlivé součásti je vytvořen hierarchicky uspořádaný terminologický aparát. Pro přehlednost a srovnatelnost s naivní perspektivou jsme na základě excerptce odborné literatury stanovili tento soubor anatomických kategorií reprezentovaných těmito pojmenováními: *dolní končetina, pletenec dolní končetiny, volná dolní končetina, pánev, kyčelní kloub, stehno, koleno, bérec, holeň, lýtko, noha, vnitřní kotník, vnější kotník, nárt, hřbet nohy, zánártí, chodidlo, pata, prsty.* Za kategorie přirozené, tj. kategorie naivního obrazu světa považujeme (zejména díky výzkumu frazeologie) pojmy označované následujícími výrazy: *noha, pata, koleno, kotník, lýtko, prsty, palec, špička, stehno.* Anatomická perspektiva se snaží o maximální přesnost ve vymezení denotátu a veškerých jeho částí. Naivní perspektiva nemusí mít pro daný výraz zcela jednoznačný význam, např. samotný výraz *noha* představuje v některých případech dolní končetinu, jindy označuje jen koncovou část dolní končetiny), také může označovat ne jednoznačně vymežitelný útvar (např. *rozkrok*), útvar s širším či užším významem, než je tomu ve vědecké oblasti, nebo může některou součást–kategorii zcela opomíjet. Exponovány jsou totiž jen ty části, které mají pro člověka nějaký význam: jsou vizuálně či hmatově výrazné, povšimnutelné na základě tělesných pocitů či služby člověku. Taková kritéria jsou kritérii antropocentrickými, naopak v anatomii je žádoucí objektivistické hledisko, vnímající nohu / nohy jako strukturovaný aparát.

U termínu jsou nežádoucí konotace, což je také jedna z hlavních odlišností od slovních významů vymezených přirozenou kategorizací. Právě konotace hrají ve významu velice významnou roli. I v našem výzkumu byly v ohnisku pozornosti konotace, a to především konotace systémové doložitelné na základě ustálených jazykových dat (etymologie, slovotvorné deriváty, frazeologie). Tyto konotace se staly východiskem pro stanovení tzv. **významových profilů** a **subprofilů**. Příslušníci jazykového společenství u každé z částí lidského těla vyzdvihují v rámci jejího jazykového obrazu jen některé její aspekty, a navíc je v konkrétním užití profilují, tj. staví do popředí vždy některý z jejích významových profilů. V následujícím přehledu shrnujeme všechny z profilů nohy / nohou a jejích / jejích částí, které byly vymezeny během naší práce.⁹⁴

Noha / nohy

Profil I: „Vzhled nohy / nohou“ (např. *mít nohy do O*)

Profil II: „Noha / nohy jako součást lidského těla“ (např. *dát si nohu za krk*)

Profil III: „Noha / nohy jako prostředek pohybu (po cestě)“ (např. *jde jako by měl nohy svázané*)

Profil IV: „Noha / nohy jako prostředek ukotvení lidského těla v prostoru“ (např. *cítí pevnou půdu pod nohama*)

Pata / paty

Profil I: „Vzhled paty / pat“ (např. *patka chleba*)

Profil II: „Pata / paty jako součást nohy / nohou a součást lidského těla vůbec“ (např. *od hlavy až k patě*)

Profil III: „Pata / paty jako součásti nohy / nohou – prostředku pohybu (po cestě)“ (např. *uhání, jako by mu paty namydli*)

Profil IV: „Pata / paty jako součást nohy / nohou – prostředku ukotvení těla v prostoru“ (např. *srazit paty*)

⁹⁴ Profily nohy / nohou včetně jejich subprofilů znázorňují také diagramy v části 3.1.2.3.

Špička / špičky

Profil I: „Špička / špičky jako součásti nohy / nohou – prostředku pohybu“ (*chodit kolem někoho po špičkách*)

Profil II: „Špička / špičky jako součásti nohy / nohou – prostředku postoje“ (*stavět se na špičky*)

Palec / palce, prst / prsty

Profil I: „Vzhled prstu / prstů, palce / palců“ (např. *palec mu vylézá ze špíny*)

Profil II: „Prst / prsty, palec / palce jako součást lidského těla“ (např. *ví, kde ho palec tlačí*)

Profil III: „Prst / prsty, palec / palce jako součást nohy / nohou – prostředku pohybu“ (např. *vidím mu raději prsty než paty*)

Kotník / kotníky

Profil: „Kotník / kotníky jako součást lidského těla“ (např. *nesahat někomu ani po kotníky*)

Lýtka / lýtka

Profil I: „Lýtka / lýtka jako součást lidského těla“ (*zapalují se mu lýtka*)

Profil II: „Lýtka / lýtka jako součást nohy / nohou – prostředku pohybu“ (*prohnat někomu lýtka*)

Profil III: „Lýtka / lýtka jako součást nohy / nohou – prostředku postoje“ (*klepou se mu lýtka*)

Stehno / stehna

Profil I: „Vzhled stehna / steh“ (např. *stehnatý*)

Profil II: „Stehno / stehna jako součást lidského těla“ (*plácet se do steh*)

Koleno / kolena

Profil I: „Vzhled kolena / kolenou“ (např. *mít hlavu jako koleno*)

Profil II: „Koleno / kolena jako součást lidského těla“ (např. *nechat si pro korunu koleno vrtat*)

Profil III: „Koleno / kolena jako nástroj“ (např. *přehnout někoho přes koleno*)

Profil IV: „Koleno / kolena jako prostředek ukotvení těla v prostoru“ (např. *padnout před někým na kolena*)

Ukázalo se, že profily částí nohy / nohou vznikají na základě akcentace stejných aspektů jako v případě nohy samotné / nohou samotných. Často je tento jev dán tím, že u některých částí je přináležitost k noze / nohám vnímána jako silná. V některých případech je však množství konvencionalizovaných dat natolik malé, že není možné přesněji stanovit profily některých částí ani míru jejich přináležitosti k noze / nohám (např. u výrazu *stehno*).

Z dalších významných metod kognitivně-kulturního přístupu k jazyku jsme během zpracovávání jazykových dat využívali teorii tzv. **představových schémat**. Ukázalo se, že v materiálu týkajícím se nohy / nohou a jejich / jejich částí se uplatňují především schémata: NÁDOBA (*má v nohách dvacet kilometrů*), CENTRUM – PERIFERIE (*nezbyla po nich ani nožička, mít rozum v patě*), ČÁST – CELEK (*nepřišla ani noha*) a CESTA (*vykročit pravou nohou, běží, až se mu za patama práší*) a s ní související PŘEKÁŽKY (*házet klacky pod nohy, přejít suchou nohou*). Výzkum také potvrdil, že právě v případě nohou a jejich částí hrají roli četné **opozice**: „nahore – dole“ (*obrátit vše vzhůru nohama, padnout někomu k nohám, mít něčeho po kotníky, klesnout na kolena*), „vpředu – vzadu“ (*ukázat někomu paty*), „vlastní – cizí“ (*postavit se na vlastní nohy, odejít po svých*), „pravý – levý“ (*vstát levou nohou napřed*), „přímý – nepřímý“ (*skočit do něčeho rovnýma noha*). Představová schémata i opozice tvoří základ **konceptuálních metafor**, jejichž uplatnění bylo možné v jazykovém obraze nohy / nohou a jejich / jejich částí také pozorovat. Nejvýraznější byly metafory ŽIVOT JE CESTA, případně PRŮBĚH ČASU JE POHYB PO CESTĚ (*být jednou nohou v hrobě, kam ho nohy vedou, z všeho nohu vytáhne, házet někomu klacky pod nohy*) a AUTORITA A SÍLA JSOU NAHOŘE, PODROBENÍ AUTORITĚ A SLABOST JSOU DOLE (*líbat někomu*

nohy, ležet někomu u nohou, šlapat po něčem nohama, padnout na kolena, podlomila se mu kolena, srazit někoho na kolena).

Kromě konotací systémových se na utváření významu, respektive jazykového obrazu pojmů podílejí také **konotace textové**, tj. neukotvené v ustálených jazykových (systémových) datech, ale přesto společné, sdílené uživateli jazyka. Anketa předložená 109 respondentům se v našem bádání stala nejen zdrojem zkoumání tohoto druhého typu konotací (zjištěna byla například spojitost nohou s ženstvím a erotikou), ale také potvrzením či rozšířením konotací systémových, uplatňujících se ve významových profilech a subprofilech (pohyb lokomoční, vlastnosti živého organismu). Potvrzen byla i jakási dvojitá stránka chápání nohou, tj. nohy považujeme za důležitou součást našeho těla, která nám dává volnost a samostatnost, která z nás dělá „úplného“, zdravého člověka, avšak kterou považujeme za něco přízemního, umístěného daleko dole od smyslového, myšlenkového a pociťového centra naší osobnosti (o pojmu „ústředí“ viz především část 3.1.2.3, profil II) a s níž si spojujeme špínu ze země a zápach.

Poslední z kapitol představovala nárys případové studie. Poznatky získané během výzkumu jazykového obrazu světa nohy / nohou, tj. významové profily a subprofily, některá představová schémata či metafory, jsme se pokusili aplikovat na Erbenovu báseň *Věštikyně* ze sbírky *Kytice z pověstí národních* (1853). Ukázalo se, že mnohé významy jsou srozumitelné právě díky intersubjektivním konotacím, které máme s nohou / nohama spojeny, díky obrazu, který je zachycen primárně v běžném jazyce.

Kognitivní definice

Stanovení významových profilů nohy / nohou nebylo konečným cílem naší práce. Právě profily a subprofily totiž mohou posloužit jako základ kognitivní definice daného pojmu. Pokusme se tedy shrnout naše poznatky o jazykovém obrazu nohy / nohou v češtině v **kognitivní definici**.

Nohy jsou součástí těla člověka. Mají podlouhlý tvar, který je na konci typicky zahnutý. Někdy míníme nohou jen její zahnutou koncovou část. Zdravý člověk má nohy dvě, pravou a levou. Každá noha je zakončena pěti prsty, největší z nich

je palec; dále má noha vpředu špičku a vzadu patu, které se dotýkají země; kotník; lýtko, koleno a stehno. Podobně jako hlava nebo ruce vyčnívají nohy z těla (při stoji a chůzi). Směřují svisle dolů.

Nohy mohou být dlouhé či krátké, silné či tenké, malé či velké, rovné či křivé. Člověk cítí, když má nohy bolavé, unavené či studené.

Nohy může člověk natáhnout (např. při lehu), složit či pokrčit (např. při sedu či kleku). Především však nohy umožňují člověku chodit, běhat, skákat, kopat, tančit. Nohy dávají lidem svobodu a samostatnost, dovolují jim pohybovat se volně prostorem, putovat pěšky po cestách. Proto jsou pro člověka důležité. Nohy mohou zanechávat stopy na cestě, po které šlapou.

Člověk jednohý se nemůže dobře hýbat, užívá hole či protézy, aby nekulhal; bezhý nebo člověk své nohy neovládající se pohybuje pomocí invalidního vozíku.

Díky nohám můžeme rovně, pevně stát, udržovat rovnováhu, být vyvýšeni. Slabost nohou, jejich podražení či nepevná země, na níž stojí, způsobují pád.

Kde stanou lidské nohy, ocitá se i člověk.

Pokud nedojde ke zranění, nehodě či chorobě, slouží nohy člověku po celý život, od chvíle, kdy se na ně jako dítě postaví a udělá první krok, do doby stáří, kdy už má nohy bolavé a opotřebované.

Nohy má člověk pod sebou, dole, ne na očích, ne na dosah. Jsou u země, ve špíně, a tedy mohou i zapáchat. Jsou pro člověka něčím méněcenným, horším a šlape s nimi po věcech, kterých si neváží. Lidé vyjadřují svou pokoru snížením se k nohám někoho mocnějšího.

Bosé nohy jsou u země vystaveny překážkám, zranitelné, proto je chráníme botami. Boty ale mohou nohy otlačit, zkřivit či způsobit puchýře.

Lidé si nohy oblékají do kalhot a také do ponožek, podkolenek, či punčoch.

Dlouhé, štíhlé, hladké nohy v botách na vysokém podpatku a v krátké sukni jsou atributem krásné a pro muže přitažlivé ženy. Zapáchající a chlupaté nohy jsou typickým rysem některých mužů.

Předložená kognitivní definice se snažila význam nohy / nohou formulovat tak, jak je patrně uložen v mysli průměrného rodilého mluvčího českého jazyka. Zahrnuté byly systémové konotace i konotace stanovené na základě anketního výzkumu.

Literatura

Odborné práce

A) Citovaná literatura

BARTMIŃSKI, J. 2007. „Čím se zabývá etnolingvistika“. In: *Slovo a smysl / Word and Sense*, 4, 2007, č. 8., s. 299–309. ISSN 1214-7915.

BARTMIŃSKI, J. 2009. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: UMCS, 2009. ISBN 978-83-227-2685-3.

BARTMIŃSKI, J. (ed.). 1996. 2001. *Słownik stereotypów i symboli ludowych.*, Lublin: UMCS 1996, 2001. ISBN 8322713770.

BARTMIŃSKI, J. (ed.). 1999. *Językowy obraz świata*. WUMCS, Lublin 1999. ISBN 832271355X.

BARTMIŃSKI, J. – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. 2007. „Profily a subjektivá interpretace světa.“ In: *Slovo a smysl / Word and Sense*, 4, 2007, č. 8., s. 310 –321. ISSN 1214-7915.

BARTMIŃSKI, J. – PANASIUK, J. 2001. „Stereotypy językowe“. In: BARTMIŃSKI, J. (ed.). *Współczesny język polski*. Lublin: UMCS, 2001, s. 371–395. ISBN 8322716990.

BARTMIŃSKI, J. – ZINKEN, J. 2010. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox, 2010. ISBN 9781845533427.

BLATNÁ a kol. 1995. *Manuál lexikografie*. Jinočany: H & H, 1995. ISBN 80-85787-23-7.

BOZDĚCHOVÁ, I. 2009. *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství)*. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 978-80-246-1539-4.

BOZDĚCHOVÁ, I. 2010. „Obraz lidského těla v lékařském názvosloví.“ In: WIENDL, J. – VAŇKOVÁ, I. – PACOVSKÁ, J. (eds.). *Obraz člověka v jazyce / Obraz člověka v literatuře*. Praha: FF UK, 2010, s. 101–108. ISBN 978-80-7308-324-3.

CIENKI, A. 1998. „Slavic roots for „straight“ and „bent“. Experiential Gestalts, Conceptual Metaphors, and Cultural Models as Factors in Semantic Change“. In: MAGUIRE, R. –

- TIMBERLAKE, A. (eds.). *American Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists*. Bloomington: Slavica, 1998, s. 298–313. ISBN 0893572748.
- ČERMÁK, F. – FILIPEC, J. 1985. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.
- ČERNÁ, A.: „Nejstarší české názvy prstů.“ *Naše řeč*, 1998, roč. 81, č. 4, s. 189–196. ISSN 0027-8203.
- DANAHER, D. 2007. „Úvod do kognitivní gramatiky“. In: Saicová Římalová, L. (ed.). *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 89 – 103. ISBN 978-80-7308-212-3.
- GRZEGORCZYKOWA, R. 1998. „Profilowanie a inne opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia“. In: BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R. (eds.). *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin: UMCS, 1998, s. 9n. ISBN 8322711425.
- GRZEGORCZYKOWA, R. 1999. „Pojęcie językowego obrazu świata“. In: BARTMIŃSKI, J. (ed.). *Językowy obraz świata*. Lublin: WUMCS, 1999, s. 39–45. ISBN 832271355X.
- GRZEGORCZYKOWA, R. 2001. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa, PWN, 2001. ISBN 830113335X.
- GRZEGORCZYKOWA, R. 2010. „Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů“. *Slovo a slovesnost. Perspektivy kognitivní (etno)lingvistiky*, 2010, roč. 71, č. 4, s. 275–287. ISSN 0037-7031.
- HOŁÓWKA, T. 1986. *Myślenie potoczne : heterogeniczność zdrowego rozsądku*. Warszawa: PIW, 1986. ISBN 8306013727.
- JANDA, L. 2004. „Kognitivní lingvistika“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.). *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: FF UK, 2004, s. 9–58. ISBN 80-7308-072-9.
- JOHNSON, M. 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987. ISBN 0226403173.
- KAJFOSZ, J. 2001. *Językowy Obraz świata W Etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*. Czesky Cieszyn: PROprint, 2001. ISBN 80-238-7627-9.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. 2002. *Metafory, kterými žijeme*. Brno, Host, 2002. ISBN 80-7294-071-6.

- LAKOFF, G. 2006. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006. ISBN 80-86138-78-X.
- LEEUVEN-TURNOVCOVÁ, J. van. 1993. „K sémantice a symbolice polarity mezi pravou a levou polovinou sociálního prostoru“. In: *Sborník 1990-1991. Kruh přátel českého jazyka*. Praha, 1993, s. 110-137.
- MAĆKIEWICZ, J. 1999. „Kategoryzacja a językowy obraz świata“. In: BARTMIŃSKI, J. (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin: WUMCS, 1999, s. 47 – 55. ISBN 832271355X.
- MAĆKIEWICZ, J. 2008. „Ja i moje ciało, czyli co to jest bodycentryzm“. In: Bartmiński, J – Pajdzińska, A. (red.): *Podmiot w języku i kulturze*. Lublin: WUMCS, 2008, s. 213–225. ISBN 9788322727768.
- PAJZIŃSKA, A. 1990. „Antropocentryzm frazeologii potocznej“. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*. 1990, roč. 3., s. 59–66. ISSN 0860-8032. ISBN 83-227-0468-2.
- PAJZIŃSKA, A. 2007. „Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí““. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 27 – 44. ISBN 978-80-7308-212-3.
- PAJZIŃSKA, A. – TOKARSKI, R. 2010. „Jazykový obraz světa a kreativní text“. *Slovo a slovesnost. Perspektivy kognitivní (etno)lingvistiky*, 2010, roč. 71, č. 4, s. 288–297. ISSN 0037-7031.
- PIEKARCZYK, D. 2007. „Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 45–57. ISBN 978-80-7308-212-3.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. 2010. *Vybraná slovesa pohybu v češtině. Studie z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2010. ISBN 978-80-246-1813-5.
- SCHWARZOVÁ, M. 2009. *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin 2009. ISBN 978-80-7272-155-9.
- THAGARD, P. 2001. *Úvod do kognitivní vědy. Mysl a myšlení*. Praha: Portál 2001. ISBN 80-7178-445-1.

- TOKARSKI, R. 1993. „Słownictwo jako interpretacja świata“. In: Bartmiński, J. (ed.). *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku 2*. Wrocław: Współczesny język polski, 1993, s. 335-362. ISBN 8370440622.
- TOKARSKI, R. 2007. „Konotace – prototypy – otevřené definice“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 13–25. ISBN 978-80-7308-212-3.
- VAŇKOVÁ, I. 2000. „Mocné slovo, řeč a komunikace v Erbenově Kytici“ *Česká literatura*. 2000, roč. 48, č. 6, s. 630–635. ISSN 0009-0468.
- VAŇKOVÁ, I. 2005. „Kognitivní lingvistika, řeč a poezie (Předběžné poznámky)“. *Česká literatura*. 2005, roč. 55, č. 5, s. 609 – 636. ISSN 0009-0468.
- VAŇKOVÁ, I. 2007. *Nádooba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.
- VAŇKOVÁ, I. 2008. „Obraz světa v mateřském jazyce (K předpokladům a principům zkoumání)“. In: *Přednášky z 51. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK, 2008, s. 61–71. ISBN 978-80-86662-47-3.
- VAŇKOVÁ, I. 2009. „Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech“. In: KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor 2009, s. 243 – 256. ISBN 978-80-86807-55-3.
- VAŇKOVÁ, I. 2010. „Úvod: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice“. *Slovo a slovesnost. Perspektivy kognitivní (etno)lingvistiky*, 2010, roč. 71, č. 4, s. 245 – 249. ISSN 0037-7031.
- VAŇKOVÁ, I. 2011. „Blut im tschechischen Weltbild“. In: PEŠEK, J. – WIESEMANN, F. (eds.). *Blut: Perspektiven in Medizin, Geschichte und Gesellschaft*. Essen: Klartext 2011, s- 239–256. ISBN 978-3837505030.
- VAŇKOVÁ, I. a kol. 2005. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3.
- VOJVODÍK, J. 2006. *Imagines Corporis. Tělo v české moderně a avantgardě*. Host, Brno 2006. ISBN 80-7294-181-X.

B) Další prostudovaná literatura

- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině I*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962.
- FILAR, D. 1998. „Ta dloň může být garścią i może być pięścią" - obrazy językowo-kulturowe w ramie pojęciowej dłoni“. In: Anusiewicz, J. – Bartmiński, J. (eds.): *Język a kultura*, 12, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1998, s. 252–265.
- FILAR, D. – GŁAZ, A. 1996. „Obraz ręki w języku polskim i angielskim“. In: GREGORCZYKOWA, R. – PAJZIŃSKA, A. (eds.): *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin 1996, s. 199–220. ISBN 8322709277.
- CHOTĚBORSKÁ, J. 2002. *Obraz ruky v jazyce, kultuře a komunikaci*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2002.
- KARLICKÁ, J. 2005. *Jazykový obraz ruky a jejích částí v češtině*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2005.
- KRAWCZYK, A. 1991. „Ciało człowieka w świetle frazeologii gwarowej“. In: ANUSIEWICZ, J. – BARTMIŃSKI, J. (eds.): *Język a kultura* 1. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1991, s. 143–147. ISBN 8370440371. Dostupný také z WWW: <<http://www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/>>
- LIBURA, A. 2003. „Wartościowanie związane z wybranymi przedpojęciowymi schematami wyobrazeniowymi na przykładzie nazw części ciała ludzi i zwierząt. In: DĄBROWSKA, A. (ed.): *Język a kultura* 15. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003, s. 117–127. ISBN 8322924097. Dostupný také z WWW: <<http://www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/>>
- MAĆKIEWICZ, J. 2001. „Twarz i maska. Potoczne wyobrażenia na temat szczerości i obłudy“. *Prace Filologiczne*. 2001, roč. 45, s. 411–417. ISSN 0138-0567.
- MACOUNOVÁ, L. 2008. *Stereotyp učitele a učitelky v češtině*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2008.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, I. 2000. „Język ciała czy ciało w umyśle, czyli o metaforyce uczuć“. In: Dąbrowska, A. – Anusiewicz, J. – Nowakowska-Kempna, I. (eds.): *Język a*

- kultura*, 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000, s. 25–58. ISBN 8322920148. Dostupný také z WWW: <<http://www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/>>
- PIETRUCHA, M. 2007. „Způsoby jazykového vyjádření pojmu postoj (na jazykovém materiálu současné polštiny)“. In: ŠLÉDROVÁ, J. (ed.): *Obraz světa v jazyce*. Praha: FF UK, 2007. ISBN 978-80-7308-213-0.
- SALZMANN, Z. 1997. *Jazyk, kultura a společnost: úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1997. ISBN 80-85010-01-1.
- ŠIMKŪNAITĚ, E. 2001. *Jazykový obraz lidských úst v češtině*. Diplomová práce. Vilniuská univerzita. Praha – Vilnius 2001.
- TURNER, M. 2005. *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno: Host, 2005. ISBN 80-7294-130-5.
- VAŇKOVÁ, I. 1999a. „Kognitivně-kulturní inspirace z Polska“. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 3, s. 214–224. ISSN 0037-7031.
- VAŇKOVÁ, I. 1999b. „Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa“. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 4, s. 283–292. ISSN 0037-7031.
- VAŇKOVÁ, I. 2001. „Obraz světa v mateřském jazyce“. In: VAŇKOVÁ, I. (ed.): *Obraz světa v jazyce*. Praha: FF UK, 2001, s. 19–28. ISBN 80-7308-005-2.
- ZWINGEROVÁ, H. 2008. *Frazémy s komponentem „noha“ v ruštině v porovnání s češtinou a němčinou*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2008.

Slovníková literatura, prameny a elektronické zdroje

BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K. – KŘÍSTEK, V. 1978. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN 1978.

BIEDERMANN, H. 2008. *Lexikon symbolů*. Praha: Beta, 2008. ISBN 978-80-7306-362-7.

BITTNEROVÁ, D. – SCHINDLER, F. 2003. *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-7184-440-3.

CRISP, T. 1999. *Moderní snář*. Praha: Knižní klub, 1999. ISBN 80-7176-971-1.

ČELAKOVSKÝ, F., L. 1949. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Vyšehrad, Praha 1949.

ČERVENKA, M. – BLAHOŠLAV, J. 1970. *Česká přísloví*. Praha: Odeon, 1970.

Český národní korpus – SYN [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2007. Částečně dostupný na WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

ČIHÁK, R. 2001–2004. *Anatomie 1–3*. Grada, Praha 2001–2004. ISBN 80-7169-970-5, ISBN 80-247-0143-X, ISBN 80-247-1132-X.

DOBROVSKÝ, J. 1963. *Českých přísloví sbírka*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1963.

EISNER, P. 1996. *Čeština poklepem i poslechem*. Praha: Pražské nakladatelství J. Poláčka, 1996. ISBN 80-901544-9-2.

Elektronická biblická konkordance [online]. Dostupná z WWW: <<http://www.fit.vutbr.cz/~michal/kr/kkwww/>>

ERBEN, K., J. 1984–1990. *Prostonárodní české písně a říkadla: s nápěvy vřaděnými do textu 1–6*. Praha: Panton, 1984–1990.

ERBEN, K., J.: *Kytice z pověstí národních*. Praha: Mladá fronta 1996.

FORMÁNKOVÁ, S. 2005. *Základní gymnastika – názvosloví nejčastěji používaných postojů, poloh a pohybů (cvičení prostná)*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005. ISBN 80-244-1061-3.

- FUČÍK, B. – POKORNÝ, J. 1992. *Zakopaný pes anebo o tom jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví*. Praha: Albatros, 1992. ISBN 80-00-00294-9.
- HALLER, J. 1967–1987. *Český slovník věcný a synonymický I.–III.*, Praha: SPN. 1967–1987
- HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F. 1952. *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic, Praha 1952.
- HUGO, J. (ed.). 2009. *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov.*, Praha: Maxdorf, 2009. ISBN 978-80-7345-198-1.
- JUNGMANN, J. 1990. *Slovník česko-německý*. Praha: Academia, 1990.
- KÁBRT, J. – CHLUMSKÁ, E. 1980. *Lékařská terminologie*. Praha: Avicenum, 1980.
- KLÉGR, A. 2007. *Tezaurus jazyka českého*. Praha: NLN, 2007. ISBN 978-80-7106-920-1.
- Kosterní systém člověka* [online]. Dostupný na WWW: <<http://kosternisystem.ic.cz/>>
- KOTT, F., Š. 1878–1893. *Česko-německý slovník grammaticko-fraseologický*. Praha: František Šimáček, 1878–1893.
- KRAUS, J. a kol. 2008. *Nový akademický slovník cizích slov*. Academia, Praha 2008. ISBN 80-200-1415-2.
- KRAUS, K. 1931. *Česká přísloví*. Praha: Aventinum, 1931.
- KÜHNOVÁ, M. a kol. 1965. *Základy výroby oděvů*. Praha: SPN, 1965.
- LANSFELD, Z. – PLAMÍNEK, J. 1999. *Technika standardních tanců*. Praha: Jiří Plamínek, 1999. ISBN 80-238-4726-0.
- LANSFELD, Z. – PLAMÍNEK, J. 2000. *Technika latinskoamerických tanců*. Praha: Jiří Plamínek, 2000. ISBN 80-238-4727-9.
- MACHEK, V. 1997. *Etymologický slovník jazyka českého*. NLN, Praha 1997. ISBN 80-7106-242-1.
- Masarykův slovník naučný*. Praha, Československý kompas, 1925–1933.

- MRHAČOVÁ, E. – PONCZOVÁ, R. 2004. *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník*. Šenov u Ostravy: Tilia, 2004. ISBN 80-86101-90-8.
- MRHAČOVÁ, E. 2000. *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. (Tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava: FF OU, 2000. ISBN 80-7042-570-9.
- Ona Dnes*, 2011, roč. 6, č. 15, s. 32. ISSN 1210-1168.
- Ottův slovník naučný*. Paseka – Argo, Praha – Polička 1996–2003.
- PALA, K. – VŠIANSKÝ, J. 2001. *Slovník českých synonym*. Praha, NLN, 2001. ISBN 80-7106-450-5.
- PETIŠKA, E. 1996. *Staré řecké báje a pověsti*. Praha: Albatros, 1996. ISBN 80-00-00143-8.
- POŠTOLKOVÁ B. 1983. *O české terminologii*. Praha Academia, 1983.
- Protobiomechanika a patokinesiologie* [online]. Dostupný na WWW:
<<http://biomech.ftvs.cuni.cz/pbpbk/kompendium/biomechanika/index.php>>
- Průruční slovník jazyka českého*. Školní nakladatelství, Praha 1941–1943.
- REJZEK, J. 2001. *Český etymologický slovník*. Voznice, Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.
- SKARLANTOVÁ, J. 1979. *Od krinolíny k džínsům*. Praha: Práce, 1979.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Leda, 2009. ISBN 978-80-7335-216-5
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009. ISBN 978-80-7335-217-2.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009. ISBN 978-80-7335-218-9.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*. Praha: Leda, 2009. ISBN 978-80-7335-219-6.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005. ISBN 80-200-1347-4.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1989.

Staročeské knihy lékařské. (K vydání připravila A. M. Černá). Brno: Host, 2006. ISBN 80-7294-204-2.

Staročeský slovník (sešit 1–7, 15–26) (StčS) Praha: Academia, 1968–2008. ISBN 978-80-200-1635-5.

Umíme se postavit na vlastní nohy. O výstavě fotografií [online]. Dostupný na WWW: <<http://www.dox.cz/cs/exhibition?60/about>>

Universum: všeobecná encyklopedie. Praha: Odeon, 2000–2001.

VÁŠA P. – TRÁVNÍČEK F. 1937. *Slovník jazyka českého.* Praha, F. Borový 1937.

VÁVRA, V. 1990. *Mluvíme beze slov.* Praha: Panorama, 1990. ISBN 199080-7038-128-0

Vokabulář webový. Webové hnízdo k poznání historické češtiny [online]. Dostupný na WWW <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>

VOKURKA, M. – HUGO, J. 2009. *Velký lékařský slovník.* Praha: Maxdorf, 2009. ISBN 978-80-7345-202-5.

WABERŽINEK, G. – KRAJÍČKOVÁ, D. a kol. 2004. *Základy obecné neurologie.* Praha: Karolinum, 2004. ISBN 80-246-0803-0.

ZAORÁLEK, J. 2009. *Lidová rčení.* Praha: Levné knihy, 2009. ISBN 978-80-7309-753-0.

Seznam zkratek

- Jungmann** – JUNGMANN, J.: *Slovník česko-německý*. Praha: Academia, 1990.
- Kott** – KOTT, F., Š.: *Česko-německý slovník grammaticko-fraseologický*. Praha: František Šimáček, 1878–1893.
- OSN** – *Ottův slovník naučný*. Paseka – Argo, Praha – Polička 1996–2003.
- PSJČ** – *Příruční slovník jazyka českého*.
- SČFI. Přirovnání** – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Leda, 2009.
- SČFI. Výrazy neslovesné** – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009
- SČFI. Výrazy slovesné.** – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009
- SČFI. Výrazy větné.** – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*. Praha: Leda, 2009
- SSČ** – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005.
- SSJČ** – *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1989.
- V+T** – VÁŠA P. – TRÁVNÍČEK F.: *Slovník jazyka českého*. Praha, F. Borový 1937.

Příloha

Dotazník k anketnímu výzkumu (ad kapitola 4)

Anketa

Anketa by měla být součástí výzkumu pro odbornou práci, jejíž hlavní zaměření nemůže být předesláno před vyplněním dotazníku, protože by mohlo odpovědi na některé otázky ovlivnit. Dotazy označené hvězdičkou je důležité vyplnit, dotaz týkající se zaměstnání samozřejmě nemusí vyplňovat nepracující osoby (např. děti, studenti apod.).

*Povinné pole

Pohlaví *

- Žena
 Muž

Věk *

Mateřský jazyk *

- český
 Jiné:

Rodné město

Místo pobytu

Trvalé bydliště, nebo jiné místo, na kterém dlouhodobě pobýváte či trávíte během roku nejvíce času.

Vzdělání

V jakém oboru jste se vzdělával(a)/vzděláváte?

- dosud nevybraněný obor (základní škola, všeobecné gymnázium,...)
 Jiné:

Zaměstnání

Jaké je/bylo Vaše zaměstnání? V jakém oboru/odvětví pracujete? V jakém oboru/odvětví jste pracoval(a)?

Dotazník: 1. část

Otázka 1 *

Co Vás napadne, když se řekne NOHA?

Otázka 2 *

Co se Vám vybavuje, když se řekne NOHY?

Dotazník: 2. část